

## A TÁRSADALOM POLITIKAI INTEGRÁCIÓJA

### A POLITIKAI ÉRTÉKCSOPORTOK

---

#### BEVEZETŐ

A tanulmányt a magyar társadalom integrációját különösen a tömegkommunikációs formákban érintő és a politikai vezérek felől érkező erőteljes politikai hatásokról írtuk. A társadalmi integráció vizsgálatában három szintet különítettünk el: a személyközi, társadalmi és rendszerintegrációt. A politikai részvétel változóit a rendszerintegrációs szinthez soroltuk, bár a részvétel jelentős összefüggéseket mutat a személyközi és társadalmi integráció szintjeivel is (lásd Angelusz–Tardos 2003). Döntésünknek oka az volt, hogy a politikai részvétel célja – legyen szó választási részvételtől vagy más formákról – mindig a politikai intézményrendszer működésének befolyásolása, ugyanakkor lehetőségeit és hatásait is nagyban meghatározzák a politikai intézményrendszer keretfeltételei. A politikai intézményrendszer kitüntetett jelentőségű abból a szempontból is, hogy ez az alrendszer felelős az élet fontos területeinek szabályozásáért. Így a politikai részvétel tulajdonképpen nem egyszerűen személyes politikai cselekvést fejezi ki, hanem azt a módot, ahogyan a rendszerintegráció talán legfontosabb területéhez kapcsolódunk.

Az integrációt ugyanakkor nem csupán a politikai cselekvés, hanem a politikával, intézményekkel kapcsolatos értékrend is tükrözheti. Korábbi kutatások nyomán azt feltételeztük, hogy mind a politikai cselekvés, mind az intézményekkel kapcsolatos viszony összhangban áll az általunk vizsgált integrációs dimenziókkal. Feltételezésünk szerint ugyanis az integrációs modell is kifejezi azokat a dimenziókat, amelyek a politikai cselekvést rendszerint magyarázni szokták, úgymint a kapcsolathálózatok nagysága és heterogenitása (lásd Gerő–Hajdu 2015), illetve az iskolai végzettségen keresztül a munkaerő-piaci pozíció (Kern–Szabó 2011).

Ezek a dimenziók értelmezésünkben olyan integrációs területek, amelyek a különböző alrendszerekhez való hozzáféréseken keresztül erőforrásokat jelölnek ki, így a részvétel felfogható ezen erőforrások függvényeként is. Szintén tudjuk (lásd Gerő–Sza-

bó 2015), hogy a részvétel az intézményi bizalommal vagy a demokrácia működéséről kialakított képpel is erősen összefügg.

Ehhez képest meglepetésként ért bennünket, hogy míg a politikai viselkedés esetében az integrációs modell mutat némi magyarázóerőt, addig a politikai értékrendek esetében nem igazán. Ugyanezt tapasztaltuk az egyébként jól működő osztály- vagy rétegződésmoделlek magyarázóerejével kapcsolatban is. Úgy tűnik tehát, hogy a más területeken jól működő megközelítéstől eltérő modelleket kell keresnünk. Az „erőforrás” alapú megközelítés tulajdonképpen azt is jelenti, hogy a politikai cselekvést és értékrendet meghatározó tényezők jól leírhatók szociodemográfiai, kulturális és társadalmi erőforrásokat, tőkéket megjelenítő változókkal. A mi esetünkben úgy tűnik azonban, hogy ez nincs így, és valamilyen eltérő modellt kell keresnünk a politikai integráció magyarázatára. Ebben a modellben – feltételezésünk szerint – az erőforrásoktól többé-kevésbé független, a környező világ észlelésén alapuló érzelmeknek és identitásnak lehet központi szerepe.

Az utóbbi évek tanulmányai<sup>1</sup> már jelezték, hogy Magyarországon a politikai integráció működésében egyre inkább az érzelmeknek, az integráció működtetésében pedig a vezetőknek/vezéreknek van a legnagyobb szerepe. Ez azt jelentheti, hogy a politikai integráció elszakad más integrációs dimenzióktól, és képes például a munkaerőpiaci helyzettől függetlenül, a politikai aktorok által kínált világkép szerint integrációs csoportokat létrehozni.

A politikai vezérek által kialakított világértelmezésekben elsődleges szerepe lehet a különböző társadalmi, gazdasági, politikai problémák megnevezésének és annak, hogy ezeket a problémákat milyen okokra vezetik vissza.<sup>2</sup> A politikai közösségek érzelmi mozgósítását azonban nem csupán a társadalmi, gazdasági problémák bemutatása, hanem a közösségre leselkedő veszélyek prezentálása képes igazán felébreszteni (lásd Ost 2004, Schmitt 2008), különösen akkor, ha ezek okai megszemélyesíthető ellenségek-ként jelennek meg (Berkowitz 1994).

Ahhoz azonban, hogy ezt az integrációs mechanizmust megvizsgálhassuk, a vezérek és a politikai kommunikáció szerepének részletesebb elemzésére volt szükség. Ehhez 2017 tavaszán egy olyan adatfelvételt készítettünk, amelyben a korábbinál részletesebben vizsgáltuk a politikai értékrendet, és górcső alá vettük a politikai vezetők megítélését, a közéleti diskurzusokban megjelenő fenyegetéseket és ellenségek-eket is.

---

1 Részletesen lásd: Politikatudományi Szemle 2016/3. szám integrációs blokkja, valamint a Socio.hu Társadalomtudományi Szemlében megjelent, Kiss Balázs (2015a és 2015b) és Szabó Gabriella és Bene Márton (2015) által jegyzett írásokat.

2 A keretezésről lásd bővebben: Benford–Snow 2000.

Tanulmányunk a következőképpen épül fel: az első fejezetben röviden bemutatjuk a politika integrációs funkcióját, majd a politikai törésvonalak és a vezérek integrációs folyamatokban betöltött integrációs szerepét jelezzük a szakirodalom alapján. A következő fejezetben az integrációs csoportok politikai jellegzetességeit ismertetjük, illetve azt, hogy a politikai integráció különböző mérőszámait mennyire magyarázza az integrációs modell. Ezt követően térünk rá a már jelzett új adatfelvétel elemzésére. Az adatok és módszerek leírását követően annak a klaszterelemzésnek az eredményeit értelmezzük, amelynek alapját a politikai értékek és identitások képezik. A tanulmányt annak bemutatásával zárjuk, hogy milyen összefüggést találunk a legfontosabbnak ítélt veszélyek és ellenségek, illetve a politikai értékek alapján létrejött csoportok és a vezérekkel kapcsolatos vélemények között.

## A POLITIKAI INTEGRÁCIÓS FUNKCIÓJA

Szabó Andrea és Oross Dániel (Szabó–Oross 2016: 61), illetve Kovách és szerzőtársai (Kovách et al. 2016: 6) mutattak rá arra, hogy az egyének integrációjának három szintje azonosítható: a személyközi integráció, a társadalmi integráció és a rendszerintegráció. A *személyközi integráció* az emberek interperszonális kapcsolatait (Albert–Dávid 2012: 343), míg a *társadalmi integráció* a társadalom és tagjai közötti különböző interakciókat és kapcsolatokat jelenti (Kovách–Kristóf 2012: 30, Kovách et al. 2016: 6). Ezzel szemben a *rendszerintegráció* azon mechanizmusok sokasága, amelyek „*az egyéntől független rendszer(ek) működésének következményeként összehangolják a társadalom tagjainak ismétlődő cselekvéseit és megszabják a társadalmi újratermelés kereteit*” (Kovách et al. 2016: 6).

E felfogás szerint a rendszerintegráció elsősorban a társadalmi működés keretfeltételeinek létrehozásáért felel, amely – könnyen belátható módon – politikai döntések, jogszabályok (törvények és rendeletek), azaz formális aktusok révén leginkább az állam feladata. A hatalom legitimációja a választásokhoz és különféle részvételi folyamatokhoz kötött. Így a politikai alrendszer egyértelműen része az intézményrendszernek, ugyanakkor különleges abban a tekintetben, hogy az állampolgárok aktív részvételét – vagy éppen távolmaradását – igényli. Tanulmányunkban a rendszerintegrációnak ezt a speciális aspektusát vizsgáljuk meg.

A politikai integráció megközelíthető intézményi oldalról (Kiss 2015a), amikor azokat a rendszereket és működtetőit (pl. állam és intézményei, pártok, média) vizsgáljuk, amelyek megszabják az egyének ismétlődő cselekvéseit, illetve az integrációs formákat (participáció, mozgalom, közösség), amelyeket az állampolgárok használnak, amelyek révén cselekszenek a létrehozott keretfeltételek között. Kiss Balázs (2016: 101) a politikai integráció alábbi hét dimenzióját azonosítja: közösségi dimenzió, cselekvési

dimenzió, objektivitás és participáció, mentális, földrajzi és időbeli összetartozás.

Különösen fontosnak tartjuk az első dimenziót, a közösségi aspektust. Az egyén számtalan közösségnek (a közösségről részletesen lásd: Szabó 2016), csoportnak lehet tagja egy adott pillanatban (Kiss 2015b). Ezekhez a közösségekhez másképp érez kötődést, eltérő mértékben és módon azonosul a közösség normáival, értékeivel, de mindegyik beépül a személyiség szerkezet állandó vonásaiba, az egyén identitásába (Kiss 2015a: 58–59). A legkisebb élő organizmus, amelyhez a legszorosabb a kötődésünk, a család, a legtagabb pedig a nemzet, vagy intézményi megközelítés alapján az állam. Ebben a rendkívül sokszintű identitáshalmazban fontos, de nem kizárólagos szerepe lehet annak a politikai közösségnek, amelyre valamilyen okból kifolyólag (akár szituatív, akár racionális, akár identitás/érzelmi alapon) a felnőtt állampolgárok szavaznak. Ez a politikai közösség, amely a legtöbb országban egy-egy párt mögött épül fel, ugyanis olyan heurisztikákat, gondolati kapaszkodókat kínál az egyének számára, amelyek segítenek eligazodni abban az információrengetegben, amely az egyéntől független rendszerekkel, illetve a rendszerek működtetőivel kapcsolatosak. A heurisztikák leegyszerűsítik és követhetővé teszik a világot, vagy másképpen hozzájárulnak a politikai integráció *hatékony* működéséhez, végső soron hozzájárulnak a mikro-, mező- és makroszintű politikai közösségek fennmaradásához.

A politikai viselkedés, a részvételi csoportok, részvételi formák vizsgálata gyakran a politikai részvételt vagy távolmaradást meghatározó szociodemográfiai jellemzők vizsgálatát jelenti (lásd Kern–Szabó 2011). Ugyanezek az elemzések rendre kimutatják, hogy a társadalmi háttér tényezői (az iskolai végzettség, kapcsolatok, jövedelem) jelentős befolyást gyakorolnak arra, hogy valaki részt vesz-e a politikai folyamatokban, ugyanakkor kevésbé képesek megmagyarázni azt, hogy ez a részvétel milyen politikai értékek mentén, milyen elköteleződéssel, milyen politikai közösség tagjaként történik. Az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című projektben elvégzett elemzéseink is azt mutatják, hogy a társadalmi rétegződés, társadalmi integráció modelljei kevésbé képesek magyarázni, hogy mit gondolunk a demokráciáról és a politikai intézményekről.

## A POLITIKAI TÖRÉSVONALAK:

### ÚTBAN A VEZÉREK ÉS A SZERVEZETEK SZEREPE FELÉ

A politikai viselkedés vizsgálatában jelentős hagyományokkal rendelkezik a szociodemográfiai tényezők hatásának vizsgálata. Mind a választási részvétel és pártválasztás, mind az egyéb részvételi formák irodalmának egyik kiindulópontja, hogy a részvétel mögött valamilyen módon a társadalmi struktúra jellegzetességei állnak (Lipset–Rokkan 1967, Róna 2008, Enyedi 2004). Ebben a tekintetben érdemes több, egymástól

némileg elkülönülő kérdést figyelembe vennünk: az első kérdés, hogy milyen csoportok hajlandóak egyáltalán részt venni a politikai folyamatokban, ezek milyen részvételi formá(ka)t választanak, milyen ügyek és értékek mentén, és végül, ha a választásokon való részvétel mellett döntenek, mely pártokra adják le a szavazatukat. Tanulmányunkban az utolsó kérdésre koncentrálunk és ennek kapcsán érintjük majd a társadalmi háttér, értékrend, és politikai szervezetek politikai folyamatokra gyakorolt hatását.

A pártrendszerek és ezzel összekapcsolódva a pártválasztás és a társadalmi struktúra kapcsolatát a politikai törésvonalak vizsgálata intézményesítette a kutatásban. Lipset és Rokkan (1967) tanulmánya vetette fel, hogy a pártrendszerek tulajdonképpen a társadalmi struktúrában található törésvonalakhoz kötődnek. Ezek a törésvonalak<sup>3</sup> tulajdonképpen a struktúrában megjelenő tartós konfliktusokhoz kötődnek. Lipset és Rokkan szerint a politikai rendszer ezeket a konfliktusokat „fordítja le” pártrendszerré. Azaz az irány egyértelmű: alapvetően a társadalmi struktúra határozza meg, hogy milyen pártrendszer jön létre és ebben milyen pártok lehetnek erősek. Az alapvető konfliktusok a foglalkozási vagy osztályszerkezethez, a vallásossághoz, érdekekhez és ideológiákhoz vagy a regionális-területi különbségekhez és etnicitáshoz kötődnek (Róna 2008, Kriesi 1998, Bornschieer 2009).

Ráadásul Lipseték szerint ezek a konfliktusok, és így a pártrendszerek is viszonylag állandóak, így a kezdeti feltételek – amelyeket az 1920-as évekre tesznek – hosszú időre meghatározzák a pártstruktúrát. A pártrendszer kialakulását követően a mozgósításon, a különböző csoportokhoz fűződő kapcsolataikon, párttagságon, stb. keresztül már a pártok is hozzájárulnak a strukturális konfliktusok fennmaradásához. Ennek alapján a pártrendszerek akkor változnak, ha a konfliktusok természete, a társadalmi struktúra szerveződése is megváltozik. Ez persze a pártok szavazótáborának viszonylagos homogenitását is feltételeznél, ami a nagy néppártok kialakulásával egyre kevésbé tartható elképzelés (Bornschieer 2009).

A törésvonal-elmélet erősen vitatott. Az elsődleges kritika szerint tulajdonképpen már az 1970-es, 1980-as évekre visszavezethető, hogy a szociodemográfiai jellemzők mentén meghatározott törésvonalak a legtöbb országban elveszítik jelentőségüket (Franklin 1992, Dalton 1996). Franklin (1992) szerint a törésvonalak az Egyesült Államokban és Kanadában már a hatvanas években sem rendelkeztek magyarázóerővel és a következő évtizedekben különböző mértékben ugyan, de a nyugat-európai országokban is jelentősen csökkent a magyarázóerejük. Kriesi (1998) azonban úgy látja, hogy a tradicionális törésvonalak – elsősorban a foglalkozás, a nyelv és a vallás – egymással akár ellentétes hatásokat is kifejtve ugyan, de továbbra is fontos hatással bírnak. Elképzelhetőnek tartja ugyanakkor, hogy a foglalkozás hatása inkább közvetetten, az értékrenden keresztül érvényesül.

---

3 Bár pontosan nem határozzák meg a törésvonal fogalmát, lásd: Róna 2008.

A kritikusok a klasszikus törésvonalakat két tényezővel látják helyettesíthetőnek: Franklin (1992) és Deegan–Krause (2007) ügyalapú szavazásról, vagy ügyalapú törésvonalakról beszél. Ez azt jelenti, hogy már nem a társadalmi háttér szerint feltételezett érdekek és konfliktusok képezik a pártválasztás alapját, hanem különböző ügyek (pl. a környezetvédelem), ami azt okozza, hogy a szavazótáborok nem mutatnak különösebb szociodemográfiai homogenitást.

Az ügyek mellett sokan az értékek szerepét hangsúlyozzák (Róna 2008, Dalton 1996, Inglehart 1984). E szerint az új törésvonalak már értékek, nem pedig szociodemográfiai jellegzetességek szerint képződnek. Ennek okát a posztmateriális értékek elterjedésében látják, amit Inglehart a második világháború utáni gazdasági fejlődéshez köt. A posztmateriális értékrend a személyes biztonságot hangsúlyozó materiális értékrenddel szemben a tágabb, univerzális horizontot hangsúlyozó szempontok előtérbe kerülésével jár. A posztmateriális értékrendet vallók a személyes környezet problémáitól elrugaszkodnak és a tágabb környezet (ország, régió), vagy a globális világ problémáit tartják fontosnak (Inglehart 2008). Dalton (1996) szerint az intézményi struktúrák szerepének csökkenése, az életstílusok individualizálódása magyarázza, hogy a klasszikus törésvonalak az értékeknek adták át helyüket.

Természetesen a törésvonalak kutatói is tisztában vannak azzal, hogy a pártrendszerek kialakulása összetett jelenség, amelyben szerepet játszik a társadalmi struktúra, az értékek és maguk a politikai aktorok is. Már Lipset és Rokkan (1967) is említi a politikai pártoknak és szervezeteknek a törésvonalak képződésében és fenntartásában betöltött funkcióját, ahogyan az ügyalapú szavazás képviselői is hangsúlyozzák például az attitűd jellegű változók szerepét. Bartolini és Mair egy többszintű törésvonal-konceptiót alkalmaz, melyben mindhárom tényező szerephez jut: az első (empirikus) szint a választók társadalmi összetétele, a második (normatív) szint a társadalmi csoportok identitását kialakító értékek és ideológiák, a harmadik (szervezeti) szint pedig pártokon, szakszervezeteken, egyesületeken keresztül a választók becsatornázására szolgál (lásd Róna 2008: 131, Bornshier 2009: 2).

A fenti modellek elismerik ugyan az aktorok integratív szerepét (lásd Lipset és Rokkan 1967), de nem merészkednek odáig, hogy azok konstitutivitásáról beszéljenek.

Különösen érdekes kérdés ezért, hogy a törésvonalak hogyan artikulálódnak a társadalomban. Többféle hipotézis létezhet ezzel kapcsolatban. A klasszikus feltételezés szerint a törésvonalak a társadalmi-gazdasági-politikai fejlődés évszázados hagyományai folytán természetes úton alakulnak ki és lesznek részei – elsősorban a politikai pártok révén – a közös társadalmi tudatnak. Joggal feltételezhető ugyanakkor, hogy a politikai pártok maguk is formálják, alakítják a törésvonalak egyes aspektusait. Ebben a folyamatban különösen fontos szerepe van a politikai kommunikációnak, amely csa-

tornaként működik a társadalom és a politikai alrendszer között, valamint a politikai vezetőknek – a mediatisztált világban helyesebb talán vezérekről beszélni –, akik személyükben testesíthetik meg az adott politikai közösség által hordozott önképet, értékeket, eszméket, és persze összességében a rá szavazó politikai közösséget.

Az utóbbi években a politikai vezérek integráló szerepe és funkciója a politikatudományi érdeklődés középpontjába került.<sup>4</sup> Körösenyi András Hajdú Andrással és Ondré Péterrel írt közös cikkében definiálja a politikai vezetés fogalmát. Ezek szerint olyan cselekvésről beszélünk, „...amely felöleli a kollektív célok kitűzését, a politikai folyamatok irányítását, befolyásolását, a politikai mozgástér megszerzését és fenntartását, továbbá a támogatók mozgósítását a kitűzött célok megvalósítása érdekében” (Körösenyi–Hajdú–Ondré 2015: 36). A *perszonalizálódás* révén mindennek a folyamatnak az élén a vezető/vezér áll – amelyet Magyarországon a miniszterelnök testesít meg –, ő a legfőbb integrátor, az ő sikere vagy kudarca egyben az általa irányított kormány és politikai közösség sikere, illetve kudarca is. Körösenyi, Hajdú és Ondré a perszonalizáció ezen formáját *vezéresedésnek* nevezi, amikor egy sajátos, csak a vezetőre jellemző nyelvezeten megszólaló politikus olyan vízióval lép elő, ami mozgósító és integráló erővel bír a saját politikai tábor felé (Körösenyi–Hajdú–Ondré 2015: 51) – és tegyük hozzá, ezzel párhuzamosan mozgósítja és integrálja az ellentábort vagy ellentáborokat (Kiss 2016). Tóka Gábor a 2002-es és 2006-os választásokat elemezve rámutat, hogy a magyar választó már a 2000-es években is vezércentrikusan és pártosan szavazott (Tóka 2006: 47), és véleményünk szerint ez a folyamat az egyre erősebb politikai polarizálódás révén (Körösenyi 2015) hatványozottan van jelen a 2010-es évek Magyarországn.

Kiss Balázs szerint a vezér és az állampolgárok között állandó interakció – azaz érzelmi és kommunikációs összekapcsolódások sokasága – áll fenn, amelynek mélysége egyben az adott politikai közösség politikai integrációjának milyenségét is meghatározza (Kiss 2015b). Kiss tanulmányában a vezér három jól elkülöníthető típusát határozza meg: a karizmatikus vezetőt, az ideológus vezetőt és a pragmatikus vezetőt. E három vezértípust igyekeznek – a jelen tanulmányunkban is vizsgált – személyiségekre, Orbán Viktorra, Vona Gáborra és Gyurcsány Ferencre alkalmazni (Kiss 2016).

Kiss Balázs és Körösenyi András egyaránt úgy vélik, hogy a karizmatikus vezér legfontosabb tulajdonsága a víziókban való gondolkodás, azaz a jövőbeni, távlatokban nyúló széles horizontú jövőkép felrajzolása. A vízió az, ami Kiss szerint lelkesíti és közösséggé integrálja a tábor, ugyanakkor ennek támogatására mozgalmakat épít, amely kifejezetten az ő személyéhez kötődik (Kiss 2016: 13–14). Ahogyan erre a Körösenyi–Patkós (2015) szerzőpáros felhívja a figyelmet, a karizmatikus vezető újszerű – po-

---

<sup>4</sup> A politikai vezetők szerepének vizsgálatának azonban évezredes múltja van. Arisztotelész, Platon, később Machiavelli is foglalkozik a vezetőkkel, Max Weber pedig kategorizálja is a politikai vezetőket (Weber 1995).



pulista – politikai eszközöket és kampánytechnikákat alkalmaz, és megosztó politikai stratégiát folytat, azaz eszköztárában az érzelmeknek, az identitásképzésnek és ezzel párhuzamosan az ellenségek gyártásának is helye van. A karizmatikus vezető arra törekszik, hogy saját politikai közössége érzelmileg is azonosuljon személyével és politikájával egyaránt (érzésközösség)<sup>5</sup>. A politikatudomány ezt a folyamatot nevezi a választói csoportok tömbösödésének, pilléresedésének. Ennek a folyamatnak az eredménye egy kifelé zárt, belül pedig teljesen homogén ideológiai közönség (politikai homofília) létrejötte (Angelusz–Tardos 2011, Szabó–Bene 2015).

Kiss Balázs szerint a karizmatikus vezetőnek akkor jön el az ideje, amikor a társadalom identitás- és értékválságba jut, és az adott vezető lesz az, aki megteremti a politikai közösség kohézióját (Kiss 2016). Nem nehéz belátni, hogy a három felsorolt vezető közül talán Orbán Viktor az a személy, akire a leginkább ráillik a karizmatikus vezető fenti leírása, ugyanakkor kétségtelen, hogy voltak olyan politikai időszakok és szituációk – leginkább a 2000-es évek közepén – amikor egy baloldali vízió felvázolásában Gyurcsány Ferenc is eredményes volt.

Az ideologikus vezető számára a múlthoz, a múltbeli értékekhez, célokhoz, ideológiákhoz való viszony talán a legfontosabb. Fő feladatának a történelmi múlt és a jelen, valamint a jövő összekapcsolását tekinti. Kiss Balázs szerint olyan válsághelyzetekben a legvalószínűbb ezen vezetőtípus felbukkanása, amikor „(...) nemcsak a jelen eljárásai mondanak csődöt, hanem a kilátások tekintetében is erős (...) megosztottság van” egy adott társadalomban (Kiss 2016: 14). Az ideologikus vezető is épít a csoportkohézióra, a sajátcsoport és az idegenek megkülönböztetés fokozott alkalmazására. A tömbösödési folyamat azonban nehezkesebb, mint a karizmatikus vezető esetében, mert az ideologikus vezető sokkal valószínűbb szubkultúrák – rétegpártok – élén, mint nagy néppártok esetében. Magyarországon a Jobbik vezetője, Vona Gábor testesítheti meg az ideologikus vezető archetípusát.

Végül a pragmatikus vezető a jelenből indul ki és a mindennapos cselekvés innovatív lépéseit hangsúlyozza (Kiss 2016). Szemben a karizmatikus és az ideologikus vezetővel nem a démoszra, hanem az elitekre támaszkodik, nincs szüksége társadalmi mozgalmakra, tömegekre, helyette intézmények révén erősíti saját pozícióját. Ebben a működésben értelemszerűen a vezető és a társadalom közötti interakcióknak, érzelmeknek jóval kisebb a szerepe, hiszen a pragmatikus vezető működésének vezérfonala a célracionalitás. Célja a hatalom megszerzése/megtartása, amelyhez a választáson át vezet az út, ugyanakkor a győzelemhez kétségtelenül szüksége van az őt támogató szavazói csoportokra. Viszont nincs igénye arra az erős érzelmi töltetű azonosulásra, amely a karizmatikus és adott esetben az ideologikus vezér, valamint a tömeg között

---

5 A kifejezést Mabel Berezin (2002) alkotja. Idézi: Kiss 2013.



kialakul. A mögötte található tábor jóval racionálisabb alapokra épül, de egy hosszabb távú érzelmi közösség kialakulásának mégis megvan az esélye. Pragmatikus vezetőként a rendszerváltozás utáni magyar politikatörténet bármely szocialista miniszterelnökét azonosíthatjuk, talán Gyurcsány Ferencet kivéve. Jelen kutatásunkban Botka László, az MSZP hivatalos miniszterelnökjelöltje testesíti meg a pragmatikus vezetőt.

Összességében azt feltételezzük tehát, hogy a törésvonalak vizsgálatát nem a szociodemográfiai jellemzőknél, hanem az értékrendnél és önképnél kell kezdenünk. Ez alapján találhatjuk meg azokat a törésvonalakat, amelyek kijelölik a pártok szavazótáborra vagy legalábbis egyes elkötelezett csoportok közötti, alapvetően a rendszer értékelésén és az önképen alapuló konfliktusokat. Ezek a konfliktusok pedig nem csupán a hosszú távú társadalmi folyamatok eredményei, hanem a politikai aktorok – pártok és politikai vezetők – munkájának eredményeképpen jönnek létre, politikai kommunikációs mechanizmusok közvetítésével.

## INTEGRÁCIÓ ÉS POLITIKAI ATTITÜDÖK

Kovách és szerzőtársai az *Integrációs folyamatok a magyar társadalomban* című projekt keretében az integráltság három szintjét operacionalizálva egy hét csoportból álló integrációs modellt hoztak létre (Kovách et al. 2016). A személyközi integrációt a bizalmas kapcsolatok számával, a gyenge kötések diverzitásával, továbbá a szubjektív kirekesztettség érzésével, a társadalmi szintű integrációt a munkaerő-piaci integráltsággal, illetve a civil szervezeti tagsággal, a rendszerintegrációt pedig a politikai részvétel mértékével, az intézményekbe vetett bizalom és a normakövetés változóival mérték.<sup>6</sup> Röviden összefoglalva, az integrációs szempontból elit csoportnak számító kapcsolatgazdag politikailag aktívak és a lokálisan integráltak különösen a magas politikai részvétel és a magasabb intézményi bizalom vonatkozásában különülnek el a többi csoporttól. A munkaerőpiacon integráltak csoportja minden politikai integrációs index tekintetében negatív értéket mutat, a rendszerintegráltak jellegzetessége pedig a magas intézményi bizalom, a gyengén integráltaké az extrém magas normaszegés-elfogadás, a normakövető dezintegráltak pedig minden, rendszerintegrációt mérő dimenzióban magas negatív értéket mutatnak. Végül az utolsó csoport, a dezintegrált kirekesztettek elfogadják a normaszegést, politikai aktivitásuk némileg átlag feletti, melynek oka a politikusokkal, önkormányzati képviselőkkel való átlagosnál kétszer gyakoribb kapcsolatfelvétel (Kovách et al. 2016: 10). A rendszerintegráltság dimenzióinak fentebb ismertetett különb-

---

6 A hét integrációs csoport: 1. kapcsolatgazdag politikailag aktívak; 2. lokálisan integráltak; 3. munkaerőpiacon integráltak; 4. rendszerintegráltak; 5. gyengén integráltak; 6. normakövető dezintegráltak; 7. dezintegrált kirekesztettek (az integrációs csoportok részletes jellemzését lásd Kovách–Kristóf-Szabó 2017, jelen kötetben).

ségei alapján azt feltételeztük, hogy az integrációs csoportok politikai kérdésekben „jól” működnek, jellegzetes különbségeket tudunk találni.

A hét integrációs csoport pártpreferencia szerint egyenetlenül oszlik meg, úgy, hogy mindegyik csoportban van egy-egy, az átlagnál erősebben támogatott erő.<sup>7</sup> A kapcsolatgazdag politikailag aktívak – a legjobb társadalmi helyzetű, tőkéjű elitszoprt (Kovách–Kristóf–Szabó 2017) – által leginkább támogatott erő a kormányzó pártszövetség (29%), a többi párt, illetve az ismeretlen preferenciájúak vagy átlag alatti, vagy átlagos támogatottságot mutatnak. A lokálisan integráltak esetében a bizonytalanok nagy arányát érdemes kiemelni (32%). A munkaerőpiacon integráltak leginkább támogatott politikai közössége a Jobbik Magyarországért Mozgalom, amely az összes integrációs csoport közül éppen itt a legtámogatottabb (20%).

1. táblázat. Az integrációs csoportok pártpreferenciái  
(teljes népességre vonatkozó adatok, százalékban)

Párt	Kapcsolat- gazdag politi- kailag aktívak	Lokálisan integráltak	Munka- erőpiacon integráltak	Rendszer- integráltak	Gyengén integráltak	Normaköve- tő dezintegrál- ták	Dezintegrált kirekesztet- tek	Összesen
Fidesz	29	25	24	33	22	7	18	24
Jobbik	11	11	20	7	15	7	17	13
LMP	3	3	3	1	1	2	3	2
MSZP	4	6	6	12	5	6	8	7
DK	3	4	2	4	3	3	3	3
Egyéb pártok	2	1	2	1	3	0	4	2
NV	23	18	17	16	25	32	19	21
NT	25	32	26	26	26	43	28	28
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

*Pearson  $\chi^2=176,077$ ,  $\text{sig}=0,000$ , Cramer' $V=0,120$ .*

A rendszerintegráltak körében a Fidesz és az MSZP a legnépszerűbb párt, ráadásul úgy, hogy mindkét pártnak ebben a csoportban a legmagasabb a támogatottsága. A gyengén integráltak és a normakövető dezintegráltak körében az ismeretlen preferenciájúak (nem válaszol, nem tudja) aránya emelhető ki, ami arra utal, hogy a dezintegrált csoportok a politikai mezőben kevésbé tudnak eligazodni, vagy nem tudják, hogy melyik pártra szavazzanak, vagy ha tudják is, ezt – vélelmezhetően – a társadalmi nyomástól való félelmükben nem mondják el a kérdezőbiztosoknak. Az utolsó csoport a dezintegrált ki-

<sup>7</sup> Jeleznünk kell, hogy az adatfelvételre 2015 tavaszán került sor (a politikai integráció alapadatairól lásd Gerő–Szabó 2015).

rekesztetteké, akik minden vizsgált szempontból a leghátrányosabb, leginkább leszakadó csoportjai a társadalomnak (Kovách–Kristóf–Szabó 2017). E csoportra talán az „ellenzéki jellegű” kategória illik a legjobban, hiszen a Fidesz támogatottsága relatíve alacsony, míg a Jobbiké és kisebb részben az MSZP-é, valamint az egyéb pártoké relatíve magas. Némiképp meglepő módon a bizonytalanok és válaszukat titkolók aránya átlagosnak tekinthető ebben az aluliskolázott, alacsony társadalmi tőkével rendelkező csoportban.

Bár minden integrációs csoport esetében van egy, esetenként két olyan politikai közösség, amelynek a támogatottsága átlagot meghaladó, azt azonban mégsem állíthatjuk határozottan, hogy bármelyik is döntően elkötelezett lenne valamelyik politikai erő mellett. A táblázathoz tartozó statisztikai mutató a pártpreferencia és az integrációs csoportok közötti gyenge kapcsolatra utal (Cramer's  $V=0,120$ ).

Hasonló ellentmondás tapasztalható az integrációs csoportok ideológiai beállítódása kapcsán. Az ideológiai karaktert két, egyenként 11 kategóriából álló változóval, a bal–jobb, valamint a mérsékelt–radikális skálán való elhelyezkedéssel vizsgáltuk, ahol a baloldali, illetve a mérsékelt elköteleződéshez az egyes, a jobboldali, illetve a radikális beállítódáshoz a tízes érték tartozott. A 2. táblázat alapján a legjobboldalibb (5,78) csoport a kapcsolatgazdag politikailag aktívak, míg relatíve a legbaloldalibbak (4,78) a normakövető dezintegráltak, a kettő közötti távolság pontosan egy átlagpont. A másik skálát vizsgálva a rendszerintegráltak tekinthetőek a leginkább mérsékeltnek (3,36), a legradikálisabbak pedig a legrosszabb helyzetben lévő dezintegrált kirekesztettek (4,71). A két változó közötti kapcsolat az F-próba alapján ugyan szignifikáns, ugyanakkor a megmagyarázott varianciát mutató hányados, az  $\eta^2$  értéke lényegében a nullához közelít, azaz statisztikai értelemben a csoportok közötti különbségek szinte elhanyagolhatóak.

2. táblázat. Az integrációs csoportok ideológiai karaktere  
(0–10 közötti ideológiai skála átlagai)

Integrációs csoport	Bal–jobb	Mérsékelt–radikális
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	5,78	4,04
Lokálisan integráltak	5,23	3,54
Munkaerőpiacon integráltak	5,72	4,06
Rendszerintegráltak	5,33	3,36
Gyengén integráltak	5,63	4,47
Normakövető dezintegráltak	4,78	3,82
Dezintegrált kirekesztettek	4,91	4,71
Minta	5,46	3,96

$F=5,65$ ;  $sig=0,000$ .  $\eta^2=0,020$ .  $F=8,04$ .  $sig=0,000$ .  $\eta^2=0,028$ .

Az utolsó vizsgált szempont az integrációs csoportok viszonya a demokráciához, illetve a diktatúrához. A rendszerintegráltak és a kapcsolatgazdag politikailag aktívak kifejezetten demokrácia-pártinak mutatkoznak az adatok alapján, a két legkevesbé integrált csoport, a normakövető dezintegráltak és a dezintegrált kirekesztettek körében a legmagasabb a rendszerszkeptikus álláspont (53, illetve 64%). A diktatúrát a minta átlagához képest leginkább el tudnák fogadni a lokálisan integráltak, valamint a gyengén integráltak (11–11%). A kapcsolat a két változó között szignifikáns, de ebben az esetben is gyenge (Cramer's  $V=0,182$ ).

3. táblázat. Az integrációs csoportok véleménye az egyes politikai berendezkedési formákról (kérdésre választ adók százalékos megoszlása)

Integrációs csoport	A demokrácia minden más politikai rendszernél jobb	A hozzám hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint a másik	Bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint egy demokrácia
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	66	27	6
Lokálisan integráltak	54	35	11
Munkaerőpiacon integráltak	63	33	5
Rendszerintegráltak	71	25	4
Gyengén integráltak	60	29	11
Normakövető dezintegráltak	41	53	6
Dezintegrált kirekesztettek	27	63	9
Minta	59	34	7

Pearson  $\chi^2=123,511$ . sig=0,000. Cramer  $V=0,182$ .

A bemutatott adatok és a jelzett statisztikai mutatók alapján úgy tűnik, hogy az integrációs csoportok a feltételezethez képest kevésbé állnak összefüggésben a politikai attitűdökkel, és mintha a politikai integrációt ténylegesen más dimenziók magyaráznák jobban. A fenti megállapításunkat támasztja alá a Kovách és munkatársai által készített regressziós számítás is (Kovács et al. 2017). Azt vizsgálták, hogy az integrációs modell, valamint különböző rétegződésmodellek (a BBC, a normatív-funkcionalista modellek, valamint a státuscsoportok) milyen mértékben magyarázzák az olyan politikai attitűdöket, mint a demokráciával való elégedettség, az elittel való elégedettség, vagy az ideológiai beállítódás (bal–jobb, illetve mérsékelt–radikális tengely).

A vizsgálat azt jelezte, hogy a különböző elitekkel való elégedettség megítélésén kívül egyetlen politikai attitűd-változót sem magyaráznak érdemben a rétegződés- és integrációs modellek. Az  $R^2$  értéke a demográfiai változók esetében különösen alacsony, de a különböző modelleket bevonva sem emelkedik nagyságrendekkel. Mindezzel

egyetértve úgy véljük, hogy a politikai alrendszer integrációs mechanizmusai nem a hagyományos, munkaerő-piaci státusra épülő osztályokra, illetve a fogyasztásra épülnek, és az adatok mintha arra is utalnának, hogy a politikának önálló integrációs mechanizmusai vannak, amelyek középpontjában a perszonalizációs elméletek alapján a politikusok, illetve a vezérek állhatnak.

A következőkben tehát egy másik, kifejezetten a politikai integráció vizsgálatára szánt adatfelvétel adatai alapján elemezzük, hogy milyen csoportok jönnek létre a politikai orientációk alapján a magyar társadalomban. Bemutatjuk, hogy míg a klasszikus szociodemográfiai jellemzők alapján csupán két vagy három törésvonalat mutathatnánk ki, az értékrend ennél több csoport képzéséhez járul hozzá. Így az értékrendi csoportok markánsabb különbségeket mutatnak a pártválasztás, politikai részvétel és a demokrácia elfogadottsága szerint, mint az integrációs modell kategóriái. A legerősebb, pilléresedés felé mutató törésvonal egyértelműen nem a szociodemográfiai jellemzőkhöz, hanem a vezér iránti lojalitáshoz, valamint a veszélyek és ellenségek percepciójához – azaz a politikai kommunikációs folyamatokhoz – kötődik.

## MÓDSZEREK ÉS ADATOK

A politikai attitűdök és kommunikáció részletesebb vizsgálatára egy új adatfelvételt bonyolítottunk le a Závecz Research segítségével. 2017 márciusában és áprilisában egy-egy, egyenként 1000 fős omnibusz kutatás részeként a politikai részvételre, attitűdökre, pártválasztásra, orientációkra vonatkozó, a 2015-ös Integrációs adatfelvételnél részletesebb kérdéscsoportot kérdeztünk le. Összességében tehát 2000 fős, iskolai végzettségre, életkorra és településtípusra reprezentatív mintával dolgoztunk.

Ahogy fentebb említettük, a törésvonalakat alapvetően a Bandolini és Mair koncepciójában normatív szintnek megfelelő értékrend, identitás, önkép felől közelítjük meg. Így megvizsgáljuk, hogy létrehozhatóak-e a politikai rendszer értékelésén és személyes orientációkon alapuló csoportok. Ennek keretében hat tényező változót vizsgálunk meg K-means klaszterelemzés segítségével. A hat tényezőt három szempont szerint határoztuk meg:

### *1. A politikai rendszer, a demokrácia működésével kapcsolatos általános vélemények*

- a. Az intézményekbe vetett bizalom. Összességében négy intézménnyel kapcsolatban – országgyűlés, rendőrség, a jogrendszer és a politikusok – kérdeztük meg egy 0 és 10 közötti skálán, hogy mennyire bíznak bennük a válaszadók. Az elemzéshez a négy változó átlagát használtuk fel.
- b. A demokráciával való elégedettség. A válaszadóktól azt kértük, egy 1 és 4 közötti skálán mondják meg, mennyire elégedettek a demokrácia működésével Magyarországon, ahol az 1 jelentette azt, hogy egyáltalán nem, a 4 pedig azt,

hogy teljesen elégedett.

2. *Politikai értékrend*

- a. Politikai és közéleti érdeklődés. A válaszadókat arra kértük, hogy jelöljék meg, mennyire érdeklődnek a közéleti, illetve politikai kérdések iránt. A klaszter-elemzéshez a két változó átlagát használtuk.
- b. Bal–jobb orientáció: a válaszadók egy hétfokú skálán helyezhették el magukat, ahol az 1-es az inkább baloldali, a 7-es az inkább jobboldali orientációt jelöli.

3. *Személyes orientációk*

Ahogy a politikai orientációk esetében, úgy itt is egy hétfokú skálával kérdeztünk rá három, a politikai viselkedés szempontjából is fontos személyes orientációra. Mindhárom esetben ellentétpárok között kellett elhelyeznie magát a válaszadóknak. Az első a jövőtől való félelem (fél a jövőtől vs. bízik a jövőben), a második a hagyománykövetés és modernitás, a harmadik a kockázatkerülés, kockázatvállalás skálája volt. Az itemek együttjárása alapján a félelem a jövőtől külön, míg a kockázatvállalás/-kerülés és a hagyománykövetés/modernitás skála pedig összevont változóként került a klaszterelemzés változói közé.<sup>8</sup>

A klasztereket az alábbi tényezők szerint mutatjuk be:

1. *szociodemográfiai státusz:*

- a. Életkor: a születési évszámból számolt életkor.
- b. Iskolai végzettség: négykategóriás iskolai végzettség (maximum 8 általános, szakmunkásképző, gimnázium vagy szakközépiskola és főiskola/ egyetem).
- c. Munkaerő-piaci státusz:
  - i. Aktivitás: az adatfelvétel időpontjában folytat-e bármilyen rendszeres jövedelemszerző tevékenységet?
  - ii. Munkaerő-piaci státusz: elsősorban a nyugdíjasok és munkanélküliek aránya.
- d. Anyagi helyzet: mivel a jövedelmet firtató kérdésekre nagyon nagy arányban érkezett válaszmegtagadás, az anyagi helyzetet két változóval mértük:
  - i. Vagyonelemek száma: a kérdőívben felsorolt, 7 db vagyonelemmel való ellátottság (0–7 között).<sup>9</sup>
  - ii. Annak a lakásnak a mérete, amelyben laknak (négyzetméter).

---

8 A hagyománykövető/modern, illetve a kockázatkerülő/kockázatvállaló skálák közötti korrelációs együttható 0,651 (sig=0,000). A két skála a félelem a jövőtől/bizalom a jövőben skálával jóval gyengébb korrelációt mutat. (0,166–0,200).

9 Internet-előfizetés, számítógép, színes vagy távirányítós televízió, automata mosógép, 3 évnél idősebb autó, 3 évesnél fiatalabb autó, hétféle telek.

## 2. Pártválasztás:

Az alábbi kérdéssel mértük: „Ha most vasárnap lennének a választások, és a szavazó-lapon a képernyőn látható pártok szerepelnének, Ön melyik pártra szavazna?” Azokat a pártokat, amelyek egyenként nem érték el a 3%-ot, összevontuk az „egyéb pártok” kategóriájába. A válaszadók a pártok mellett azt is jelölhették, hogy nem mennek el szavazni.

## 3. A demokrácia támogatottsága:

Amíg a demokráciával való elégedettség a jelenlegi magyarországi helyzetre utal (az értékklaszter részeként szerepel), addig általában a demokrácia, mint rendszer támogatottságát úgy mértük fel, hogy megkértük a válaszadókat, jelöljék meg, hogy az alábbi kijelentések közül melyik áll legközelebb hozzájuk:

- a demokrácia minden más politikai rendszernél jobb;
- bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint egy demokratikus politikai rendszer;
- az Önhöz hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint bármelyik másik.

## 4. A politikai vezetők, veszélyek és ellenségek percepciója

- a. A politikai vezetők szerepének megítélése. Arra kértük a válaszadókat, egy 1 és 7 közötti skálán jelöljék meg, hogy a felsorolt politikusok tevékenységét összességében inkább károsnak, vagy inkább hasznosnak tartják az ország szempontjából. Összesen négy politikusra kérdeztünk rá: Orbán Viktor, Gyurcsány Ferenc, Vona Gábor és Botka László.
- b. Összegyűjtöttünk néhányat a médiában és az egyes pártok által leggyakrabban emlegetett, az országot veszélyeztető jelenségek közül.
- c. A fenti veszélyekért felelőssé tehető aktorok.<sup>10</sup>

Végül pedig politikai kommunikációs elemeket és a politikai vezetők szerepét és megítélésüket vizsgáljuk. Emellett a közéleti diskurzusban rendszeresen megjelenő, a „politikai közösséget” veszélyeztető fenyegetések fontosságát mértük fel és azt, hogy kiket tesznek felelőssé az adott problémákért.

---

10 A veszélyek: a demokrácia és a jogállam leépítése; a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek; a roma/cigány népesség növekedése; a tömeges bevándorlás, migráció; az idegen, külföldi befolyás a politikára és a gazdaságra; az Európai Unió növekvő befolyása, a nemzeti szuverenitás elvesztése; a terrorizmus; az állami szintű korrupció; az egészségügy és az oktatás állapota; külföldről anyagilag támogatott civil szervezetek.

A felelősök: nemzetközi pénzügyi szervezetek (IMF, Világbank); az EU-s, brüsszeli bürokraták; a liberálisok; Soros György vagy a Soros Alapítvány által támogatott szervezetek; a bevándorlók, migránsok; Gyurcsány Ferenc és a korábbi baloldali kormányok; Orbán Viktor és kormánya; a politikai és gazdasági elit; egyéb, éspedig; egyik sem.



## A POLITIKAI RENDSZERREL KAPCSOLATOS ATTITÜDÖK ÉS SZEMÉLYES ÉRTÉK-ORIENTÁCIÓK

A hat változó bevonásával lefuttatott klaszterezési eljárás eredményeképpen egy öt csoportból álló eredményt fogadtunk el.<sup>11</sup> Az 5 csoport közül a két leginkább markáns csoport a mindennel elégedett és bizakodó „elégedett jobboldaliak” és a minden területen elégedetlen vagy pesszimista „frusztráltak” csoportja. A másik három csoport átlagos pozíciója a hat tényező mentén jellemzően e kettő között helyezkedik el. Ugyanakkor minden klaszter sajátos és intuitíven is jól beazonosítható csoportot ír le (4. táblázat).

4. táblázat. Az egyes érték-klaszterek klaszter középpontjai

	Elégedett jobboldaliak	Kritikus jobboldaliak	Elégedetlen baloldaliak	Csak a jövőjükben bízók	Frusztráltak
A politikai és közéleti érdeklődés (1–5)	3,24	2,76	2,66	2,64	2,15
Intézményi bizalom (0–10)	7,31	4,60	5,22	1,80	1,23
Demokráciával való elégedettség (1–4)	2,93	2,40	2,29	1,86	1,50
Bal-jobb (1–7)	5,41	4,55	3,39	3,88	3,70
Jövőbe vetett bizalom (1–7)	5,35	4,43	4,51	5,17	2,56
Kockázatvállalás/modernség (1–7)	4,09	4,57	2,09	3,66	2,68
N	366	394	396	400	273

Az *elégedett jobboldaliak* érdeklődnek leginkább a politikai és közéleti kérdések iránt. Ez az egyetlen csoport, amely valóban megbízik a politikai intézményekben (7,31) és elégedett a létező demokráciával. Magukat inkább jobboldalinak tartják és önképük pozitív: bíznak a jövőben, ugyanakkor a kockázatvállalás és modernitás skálán középértéket foglalnak el.

A *kritikus jobboldaliak* hasonlítanak az előző csoportra, de csupán átlagos szinten érdeklődnek a politikai és közéleti kérdések iránt, az intézményekkel szemben óvatosak és a demokráciával is talán inkább elégedetlenek. A centrum jobboldalára pozícionálják magukat. Személyes orientációkban hasonlóak az elégedett jobboldaliakhoz, de kevésbé bíznak a jövőben (bár még mindig inkább optimisták), ugyanakkor kockázatvállalóbbak és modernebb az önképük.

Az *elégedetlen baloldaliak* elsődleges megkülönböztető jellemzője az, hogy a bal-jobb skálán inkább a baloldalon helyezkednek el. Meglepő, hogy az intézményi bizalom

11 Az 5-klaszteres megoldás 24 iterációban jött létre.

mértéke megelőzi a kritikus jobboldaliakét és a demokráciával való elégedettség is alig marad el az előző csoportétól, a jövőbe vetett bizalom pedig hasonló mértékű. A baloldali orientációnak ellentmond, hogy ez a csoport tűnik a leginkább hagyománykövetőnek és kockázatkerülőnek.

A *csak a jövőjükben bízók* csoportja már jóval elégedetlenebb, mint a korábbi három csoport. Lényegében teljesen bizalmatlanok a politikai intézményekkel szemben, elégedetlenek a demokráciával és csupán átlagos politikai-közeleti érdeklődést mutatnak. A bal-jobb skálán középre helyezik magukat. Annak ellenére, hogy nem bíznak az intézményekben, a saját jövőjük iránt bizakodóak. A kockázatvállalás–modernitás skálán középre helyezik magukat, kicsit közelebb a hagyománykövető, kockázatkerülő pólushoz.

A *frusztráltak* csoportja mind a politikai rendszerrel elégedetlen, a politikai kérdések iránt kevés érdeklődést mutat, és magát a centrum baloldalán helyezi el. A korábbi csoportoktól – az extrémén alacsony bizalmi és demokráciával való elégedettség mellett – az különbözteti meg, hogy személyes kilátásait is rendkívül rossznak tartja. Ennek megfelelően az elégedetlen baloldaliak után a második leginkább kockázatkerülő és hagyománykövető csoport.

## A KLASZTEREK SZOCIODEMOGRÁFIAI JELLEMZŐI

Ahhoz, hogy megértsük, vajon a klasszikus szociodemográfiai tényezők állhatnak-e az érték-klaszterek elkülönülése mögött, megvizsgáltuk azok szociodemográfiai összetételét is. Ennek keretében a társadalmi státuszt az iskolai végzettséggel, a vagyon-elemek számával és a lakás méretével, illetve a munkaerő-piaci aktivitással mértük, a regionális-területi különbségeket a településtípussal és régiós hovatartozással vizsgáltuk meg, míg a generációs különbségeket az átlagos életkor jelezheti.

Az általános kép az, hogy a frusztráltak és az elégedetlen baloldaliak jelentősen különböznek egymástól és az elégedett, illetve a kritikus jobboldaliaktól, valamint a csak jövőjükben bízóktól. Az utóbbi három csoport között azonban jóval kisebb mértékű különbségeket találunk.

A különbségek elsősorban az iskolai végzettség, munkaerő-piaci aktivitás, vagyon és életkor területén mutatkoznak meg (1. ábra és 5. táblázat).

1. ábra. A klaszterek megoszlása iskolai végzettség szerint (%)



5. táblázat.

Munkaerő-piaci aktivitás, átlagos életkor és vagyoni helyzet (százalékok és átlagok)

	Jelenleg dolgozik-e? (%)	Nyugdíjas (öregségi, özügyi és rokkant egyben)(%)	Munkanélküli (%)	Vagyonelemek száma (átlag)	A lakás alapterülete (átlag, nm)	Életkor (átlag)
Elégedett jobboldaliak	69	19	3	3,92	82	45
Kritikus jobboldaliak	74	14	3	3,80	76	41
Elégedetlen baloldaliak	41	51	3	3,12	76	58
Csak a jövőjükben bízók	68	21	3	3,59	76	45
Frustráltak	43	43	7	2,87	73	53
Összesen	59	26	4	3,47	77	48
N	1805	1806	1806	1807	1661	1807
P	0,000	0,000	0,000	,000	,000	,000

Az iskolai végzettség tekintetében elsősorban a frusztráltak és az elégedetlen baloldaliak térnek el az átlagostól. Mindkét csoportban nagyon magas az alacsony iskolai végzettségűek (34 illetve 37%), és ennek megfelelően alacsony – főként a frusztráltak csoportjában – a diplomások aránya (8 és 14%). A másik három csoport karaktere nagyban hasonlít egymáshoz, 20–24 % a diplomások, 20% körüli a legfeljebb nyolc általánost végzettek aránya, 21–22% a szakmával és 35–40% az érettségivel rendelkezők aránya.

Az életkort vizsgálva hasonló eredményre jutunk: a frusztráltak és elégedetlen baloldaliak a két legidősebb átlagéletkorú csoport (53 és 58 év), míg a másik három klaszter fiatalabb és közelebb is van egymáshoz, mint a két másik csoporthoz (41 és 45 év). Részben ennek is köszönhető az iskolai végzettségbeli különbség, hiszen az idősebb csoportokban magasabb az alacsonyabb végzettségűek aránya. Ugyanígy részben ez az oka a munkaerő-piaci aktivitásban tapasztalt különbségnek: a frusztráltak és elégedetlen baloldaliak mindössze valamivel több, mint 40%-a dolgozik, szemben a másik három klaszter kétharmadot is meghaladó arányaival. Ugyanakkor ebben a tekintetben egy lényeges különbség is mutatkozik: míg az elégedetlen baloldaliak között a munkanélküliek aránya csupán átlagos (3%), a frusztráltak között 7 százalék. Utóbbiak esetében a rokkantnyugdíjasok aránya is jóval magasabb, mint a többi csoport esetében, 9 százalék, szemben a többi csoportban tapasztalt 2–4%-os aránnyal.

A frusztráltak alacsony státuszát jelzi az is, hogy ők laknak a legkisebb lakásokban és rendelkeznek messze a legkevesebb vagyonelemmel (73 nm és 2,87). Az elégedetlen baloldaliak ugyan az átlagosnál valamivel kevesebb vagyonelemmel rendelkeznek, de lakásuk alapterülete megfelel az átlagosnak. Vagyoni helyzet tekintetében az elégedett és kritikus jobboldaliak vannak a legjobb helyzetben. Előbbiek mind a vagyonelemek, mind a lakásméret tekintetében felülmúlják a többi csoportot.

A területi dimenziót vizsgálva apró különbségeket találunk. Az összefüggés szignifikáns ugyan, de annak erőssége mind a településtípussal, mind a regionális hovatarozással gyenge (Cramer's  $V=0,078$ , illetve  $0,112$ ). Az elégedetlen baloldaliakra és az elégedett jobboldaliakra egyaránt jellemzőbb, hogy kisebb városokban élnek,<sup>12</sup> mint más csoportok tagjaira. Az elégedetlen baloldaliak emellett kevésbé fővárosiak,<sup>13</sup> a kritikus jobboldaliak pedig inkább a megyeszékhelyeken élnek.<sup>14</sup> A frusztráltak csoportjában néhány százalékkal meghaladja az átlagot a községekben élők aránya.

Regionális szempontból a leginkább markáns különbség, hogy az elégedett jobboldaliak gyakorlatilag hiányoznak az Észak-Magyarországi régióból (mindössze 4%-uk tartozik ebbe a régióba), és felülreprezentáltak Észak-Alföldön (25%). Emellett a frusztráltak az átlagosnál nagyobb arányban találhatók a dél-alföldi régióban (19%).

A frusztráltak csoportja van a legrosszabb helyzetben: magas a munkanélküliség, a munkaerőpiacról kiszoruló és az alacsony végzettségűek aránya. Az elégedetlen baloldaliak csoportjában a legmagasabb az átlagéletkor és feltehetően ez – azon keresztül, hogy magas a nyugdíjasok és az alacsony végzettségűek aránya – hozzájárul ahhoz is, hogy az átlagosnál kicsit rosszabb a vagyonelemekkel való ellátottságuk.

---

12 39 és 41%, az átlag 35%.

13 14% a 18%-os átlaggal szemben.

14 25%, az átlag 18%.

Az elégedett jobboldali, kritikus jobboldali és csak a jövőjükben bízók között azonban csupán az anyagi helyzet tekintetében találunk kisebb különbségeket, egyébként szociodemográfiai helyzet szempontjából hasonló karakterisztikájú csoportokról van szó: fiatal-középkorú, jó munkaerő-piaci pozícióval és átlagosnak vagy annál magasabbnak megfelelő végzettséggel rendelkező csoportokról van szó.

## KLASZTEREK ÉS PÁRTVÁLASZTÁS

A 6. táblázat alapján jól látható, hogy egyes klasztereken belül találhatóak domináns vagy erősen túlerepresentált politikai közösségek. Mindenekelőtt az elégedett jobboldaliakra érdemes felhívni a figyelmet, akiknek a 68 (!) százaléka a Fidesz–KDNP támogatója. Az elégedett jobboldaliak érdeklődnek a közügyek iránt, magas az intézményi bizalmuk, és pozitívan tekintenek a jövő felé. Tehát egy politikailag erősen involválódott, Fidesz körül szerveződő csoportról van szó, amely roppant egységesnek, tömbszerűnek tűnik (a Fidesz-tömb kialakulásáról lásd Róbert–Papp 2014, Szabó 2015). A klaszter fontos, az előzőekben leírtakat megerősítő jellegzetessége, hogy itt a legalacsonyabb azok aránya, akik semmiképp sem mennének el egy most esedékes parlamenti választásra.

6. táblázat. Az értékklaszterek pártpreferenciái  
(teljes népességre vonatkozó adatok százalékban)

Párt	Elégedett jobboldaliak	Kritikus jobboldaliak	Elégedetlen baloldaliak	Csak a jövőjükben bízakodók	Frusztráltak	Összesen
Fidesz–KDNP	68	31	24	13	7	29
Jobbik	9	16	4	12	13	11
LMP	2	4	2	2	4	3
MSZP	3	8	23	12	19	13
DK	1	2	8	5	9	5
Egyéb pártok	2	4	6	12	11	7
NV	4	6	4	11	6	6
NT	8	16	19	19	14	15
Semmiképp se menne el szavazni	3	13	10	14	17	11
Összesen	100	100	100	100	100	100

Pearson  $kbi^2=530,842$ . sig=0,000. Cramer  $V=0,271$ .

A fiatalabb, kritikus jobboldaliak – ahogy erre az elnevezésük is utal – a bal–jobb skálán a középértéktől jobbra helyezkednek el. A Jobbik támogatottsága ebben a klaszterben a legmagasabb (16%), a Jobbik mögött azonban nem tömbösödött ez a klaszter, amit az is jelez, hogy a Fidesz–KDNP is az átlagnál magasabb választottságot élvez.

Ahogy az elégedett jobboldaliak, úgy az elégedetlen baloldaliak is jellegzetes vonásokkal rendelkeznek akár a szociodemográfiai, akár a politikai attitűdök terén. A klaszter elnevezése is utal rá, hogy ők a legbaloldaliabb, és egyébként messze a legidősebb csoport, amelynek nem egy, hanem két, az átlagosnál jóval nagyobb mértékben támogatott pártja van, az MSZP és a DK. Az MSZP-nek egyébként éppen itt a legmagasabb a támogatottsága (23%). Minden más párt az átlagánál jóval kisebb támogatottságot élvez ebben a klaszterben, ugyanakkor érdemes felhívni a figyelmet, hogy a klaszter mégsem tud tömbösödni, mert a választásukban bizonytalanok is viszonylag nagy arányban találhatók itt. Az összerendeződésnek és pilléresedésnek lenne tehát esélye, amennyiben csökkenne a bizonytalanok aránya.

A jellegzetesen budapesti és fiatalokból álló, jövőjükben bizakodók klasztere talán a legérdekesebb abból a szempontból, hogy egyetlen hagyományos parlamenti pártnak sincs az átlagot érdemben meghaladó támogatottsága körükben. Nagyon érdekes viszont, hogy a kis – elsősorban balközép, centрупártok – választottsága ebben a klaszterben a legmagasabb (12%). Ez azonban pártpolitikai értelemben nem egy stabil csoport, mert a bizonytalanok, a válaszmegtagadók és a választáson biztosan részt nem vevők is éppen itt találhatók meg a legnagyobb arányban. Ők a helykeresők, akikben megvan a vágy valami új, más, a meglévőn túli politikai közösség iránt.

Az utolsó csoport a frusztráltak: alacsony politikai/közéleti érdeklődéssel rendelkeznek, amelyhez alacsony intézményi bizalom és a demokrácia működésével való határozott elégedetlenség párosul. Olyan, inkább baloldali csoport ez, akik nem bíznak a jövőjükben és semmiféle kockázatot nem vállalnak. A mindennel elégedetlenek egy pártot biztosan nem választanak: ez a Fidesz–KDNP. Ezzel szemben itt a legmagasabb a DK, relatíve magas az MSZP támogatottsága, az egyéb pártok is az átlagosnál nagyobb elfogadottságot élveznek, ugyanakkor – hasonlóan a kritikus jobboldaliakhoz – nincs domináns párt, ami mögött pilléresedhetne ez a réteg. Talán nem véletlen, hogy a frusztráltakon belül a legmagasabb azok aránya, akik egy most esedékes parlamenti választáson semmiképp sem mennének el szavazni.

Az értékklaszterek és a pártpreferencia között a Pearson-féle  $\chi^2$  értéke viszonylag magas, és a kapcsolat erősségére utaló Cramer's V is közepes értéket jelez (0,271).

Egy másik szempont a demokráciához, illetve a diktatúrához való viszony. Ezt tekintve az elégedett jobboldaliak azok, akik a legnagyobb arányban demokráciapártiak (72%), a kritikus jobboldaliak fogadják el az átlagosnál nagyobb arányban bizonyos kö-

rülmények között a diktatúrát (17%), a frusztráltak és az elégedetlen baloldaliak pedig inkább gondolkodnak úgy, hogy „a hozzám hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint a másik”. Az értékklaszterek és a politikai berendezkedési formák közötti választás közötti kapcsolat inkább gyenge, mint közepes, azaz úgy tűnik, hogy a politikai rendszerekről való gondolkodást nem önmagukban a politikai értékek orientálják.

7. táblázat. Az értékklaszterek véleménye az egyes politikai berendezkedési formákról (kérésre választ adók százalékos megoszlása)

	Elégedett jobb- oldaliak	Kritikus jobb- oldaliak	Elégedetlen baloldaliak	Csak a jövőjükben bizakodók	Frusztráltak	Összesen
A demokrácia minden más politikai rendszernél jobb.	72	53	56	56	51	57
A hozzám hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint a másik.	16	30	36	34	42	32
Bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint egy demokrácia.	12	17	8	10	7	11
Összesen	100	100	100	100	100	100

Pearson  $\chi^2=72,986$ . sig=0,000. Cramer'V=0,148.

## A POLITIKAI KOMMUNIKÁCIÓ SZEREPE: A VEZÉR, A VESZÉLYEK ÉS AZ ELLENSÉGEK

A klaszterek egy része között nincs egyértelmű, markáns szociodemográfiai különbség, miközben a pártválasztás tekintetében jelentős eltéréseket tapasztaltunk. Ebben az alfejezetben egy, a törésvonal-elmélet alapvetéseivel vitatkozó hipotézist mutatunk be: a különbségeket nem a gazdasági helyzetben vagy a demográfiai jellemzőkben mutatkozó eltérések, vagy az értékrend különbségei magyarázzák, hanem maga a politikai alrendszer. Azaz nem egyszerűen arról van szó, hogy a struktúrában található konfliktusokat „fordítják le” a pártok a politikai cselekvésre, hanem az értékrendbeli törésvonalakat részben a politikai alrendszer hozza létre a politikai kommunikáción és a vezérek identifikációs mechanizmusain keresztül.<sup>15</sup>

<sup>15</sup> Etikai megfontolások miatt fontos kiemelni, hogy a veszélyek és érték felelős aktorok vizsgálatával nem akarjuk azt sugallni, hogy ezek valós veszélyek lennének. Az itt bemutatott formáikban ezek mindenképpen leegyszerűsített jelenségek, elsősorban a politikai kommunikáció és közéleti diskurzus termékei. Fenyegetésként vagy veszélyként és a politikai közösség ellenségeiként jelennek meg a médiában, sokszor egy-egy politikai párt kommunikációs kampányai, sajtótájékoztatói vagy a tágabb közéleti diskurzus révén.



### A politikai vezetők megítélése

Az elméleti felvetések alapján arra számítottunk, hogy az egyes vizsgált politikai szereplők különböző mértékben integrálják saját politikai közösségüket. Arra lehetett számítani, hogy a karizmatikus vezető(k) osztják meg leginkább a társadalmat, illetve integrálják leginkább saját politikai közösségüket, a racionális, pragmatikus vezető pedig a legkevésbé.

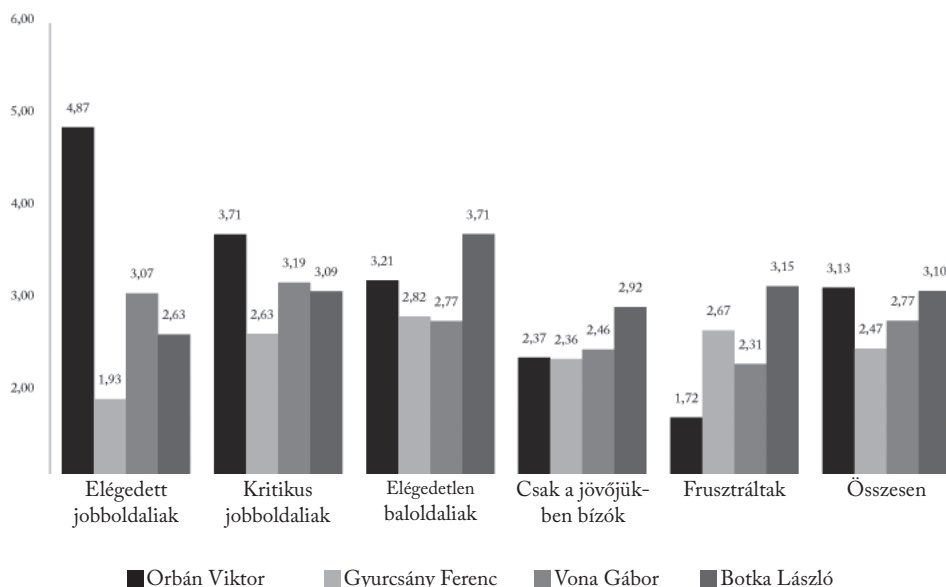
A teljes mintát nézve mind a négy vizsgált politikai vezető megítélése alapvetően rossznak mondható.

A teljes mintában hármas körül mozog Orbán Viktor, Gyurcsány Ferenc, Vona Gábor és Botka László megítélése is, ami arra utal, hogy a magyar állampolgárok jellemzően károsnak tartják a tevékenységüket. Az egyes klaszterek szerint azonban jelentős különbségeket találunk. Az viszont megfelel a feltételezésünknek, hogy az elégedett jobboldaliak csoportjában egyértelműen Orbán Viktor megítélése a legjobb. Ő az egyetlen a négy politikus közül – ebben az egyetlen csoportban –, aki a semleges középértéknél jobb értékelést kapott. Orbán a kritikus jobboldaliak csoportjában is a legjobb megítélésű politikus, igaz a különbség közötté és a második helyezett Vona Gábor között jóval kisebb. Mindkét csoportban Botka László következik Vona után, de a kritikus jobboldaliaknál minimális a különbség a két politikus között. Botka László három klaszterben is a legjobb megítélésű politikus (elégedetlen baloldaliak, csak a jövőjükben bízó, frusztráltak), habár értékelése sehol sem emelkedik jelentősen a középérték fölé. Érdekes módon nincs egyetlen olyan klaszter sem, ahol a Jobbik vezetője lenne a legjobb megítélésű politikai vezető.

Gyurcsány Ferenc a leginkább káros hatásúnak ítélt politikai vezető. Az összesített értékelésnél valamivel jobb, de még mindig negatív eredményt ér el a kritikus jobboldaliak és az elégedetlen baloldaliak között. Talán nem meglepő, hogy a legrosszabb eredményt az elégedett jobboldaliak között éri el. A leginkább megosztó politikus azonban Orbán Viktor. Egyrészt ő éri el a legjobb eredményeket is – ahogy már utaltunk erre –, ugyanakkor a frusztráltak csoportjában hasonló a megítélése, mint Gyurcsányé az elégedett jobboldaliak körében.

Orbán Viktor személye a legkedvezőbb a saját közösségen belül, ugyanakkor megítélése kedvezőtlen, sőt megosztó a saját táboron kívül. Gyurcsány Ferenc egyetlen klaszteren sem szerepel kifejezetten jól, sőt talán még kedvezőtlenebb a megítélése, mint Orbáné. Vona egyetlen érték-klasztert sem tud integrálni, nem úgy Botka László, aki relatíve kedvezőbb megítélésű több csoportban is. Így úgy tűnik, hogy még a karizmatikus vezetők hatása sem egyértelmű: míg Orbán a saját közösségében kifejezetten jól „teljesít”, Gyurcsány Ferenc nem tud igazán áttörni egyetlen közösségben sem.

2. ábra. Ön szerint a felsorolt politikusok tevékenysége összességében inkább károsnak, vagy inkább hasznosnak bizonyul az ország számára? (klaszterek szerint, átlag)



Orbán Viktor.  $F$ -próba=170,899,  $\eta^2=0,319$ ;  
 Gyurcsány Ferenc.  $F$ -próba=19,393,  $\eta^2=0,048$ ;  
 Vona Gábor.  $F$ -próba=17,847,  $\eta^2=0,045$ ;  
 Botka László.  $F$ -próba=20,174,  $\eta^2=0,056$ .

### Veszélyek és ellenségek

A veszélyek, fenyegetések és ellenségek használata elterjedt politikai eszköz (lásd Szabó 2004). Amellett, hogy az ellenségképzés a csoportidentitás kialakításának egyik leghatékonyabb eszköze (Oppenheimer 2006), alkalmazásuk a politikai kommunikációban egy sor napi politikai haszonnal járhat. Szelektívvé teszi az információészlelést, és az ellenségként prezentált szereplőkről így elsősorban a negatív hírek ragadnak meg a választókban (Silverstein 1989). A politikusok az ellenségképeket arra is felhasználhatják, hogy saját fontosságukat és kompetenciájukat hangsúlyozzák. Az ellenség képével együtt saját magukat úgy jelenítik meg, mint az egyedüli potenciális szereplőt, aki képes eltávolítani az ellenségek jelentette veszélyt (Ferguson et al. 2014).

Az ellenségképekkel együtt járnak azok a veszélyek is, amelyekért felelőssé tehetőek. Ezek a veszélyek lehetnek részben valósak (bár sokszor inkább a politikai kommunikáció leegyszerűsített termékei), azonban az identifikációt lehetővé tevő erős érzelmek azzal kelthetők fel, ha ezek okaiként nem személytelen társadalmi folyamatok vagy természeti jelenségek, hanem megszemélyesített ellenségek jelennek meg (Berkowitz 1994).

A politikai kommunikáció által prezentált veszélyek és ellenségek tehát specifikusan az adott politikai közösséghez szólnak. Céljuk az identitás erősítése, a táborok közötti átjárhatóság lezárása. Így az időnként távoli ellenségekhez igyekeznek hozzákapcsolni a politikai ellenfelet is valamilyen módon. Ezért azt várhatjuk, hogy a klaszterek között jelentős különbségeket találunk a szerint, hogy milyen veszélyeket érzlelnek, és ezekért kit tartanak felelősnek.

A Magyarországot fenyegető veszélyek és az azokért „felelős” csoportokat zárt kérdésekkel mértük. 10–10 veszélyt és felelőst<sup>16</sup> soroltunk fel, amelyek közül hármahármat választhattak ki a válaszadók. A válaszok együjtjársai alapján mindkét esetben összevontunk néhányat, így hat veszély- és hat ellenségcsoport rajzolódott ki (8. táblázat).

8. táblázat.

*Mit gondol, ma mi jelenti a legnagyobb veszélyt Magyarország számára? (százalék)*

	Az oktatás és egészségügy állapota	A demokratikus intézmények lebontása és a korrupció	Bevándorlás és terrorizmus	A növekvő társadalmi egyenlőtlenségek	A külföldi befolyás növekedése, a nemzeti szuverenitás elvesztése	A roma/cigány népesség növekedése
Elégedett jobboldaliak	57	38	60	36	51	22
Kritikus jobboldaliak	54	56	54	42	36	28
Elégedetlen baloldaliak	73	61	51	47	23	22
A jövőjükben bizakodók	63	75	40	47	25	19
Frusztráltak	77	74	28	53	17	19
Összesen	65	61	47	45	30	22
N	1809	1807	1807	1807	1807	1808
szig	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,016
Chi <sup>2</sup>	62,884	134,668	84,579	22,004	117,293	12,150

16 Emlékeztetőül, a veszélyek: a demokrácia és a jogállam leépítése; a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek; a roma/cigány népesség növekedése; a tömeges bevándorlás, migráció; az idegen, külföldi befolyás a politikára és a gazdaságra; az Európai Unió növekvő befolyása, a nemzeti szuverenitás elvesztése; a terrorizmus; az állami szintű korrupció; az egészségügy és az oktatás állapota; külföldről anyagilag támogatott civil szervezetek.

A felelősök: nemzetközi pénzügyi szervezetek (IMF, Világbank); az EU-s, brüsszeli bürokraták; a liberálisok; Soros György vagy a Soros Alapítvány által támogatott szervezetek; a bevándorlók, migránsok; Gyurcsány Ferenc és a korábbi baloldali kormányok; Orbán Viktor és kormánya; a politikai és gazdasági elit; egyéb, éspedig; egyik sem.

A veszélyek közül a mintában összességében legtöbben az oktatás és egészségügy állapotát jelölték meg (65%), rögtön ezután pedig a demokratikus intézmények lebontása és a korrupció veszélycsoportja következett (61%). Ennél kevesebben, de majdnem a válaszadók fele (47%) jelölte a bevándorlás és terrorizmust, mint az országot leginkább veszélyeztető tényezőt, és hasonló mértékben (45%) ítélték fontosnak a növekvő társadalmi egyenlőtlenségeket. A külföldi befolyást<sup>17</sup> 30 százaléknyan ítélték fontos problémának, míg a roma/cigány népesség növekedését a válaszadók ötöde jelölte.

Amennyire öröndetes, hogy a romákkal kapcsolatos előítéletek egyik központi eleme az utolsó helyen végzett (bár a 22 százalékot nem nevezhetjük kevésnek) anynyiban éppen ez lóg ki a többi közül, hogy nem mutat igazán jelentős különbségeket a klaszterek szerint, egyedül a kritikus jobboldaliak jelölték az átlagosnál nagyobb arányban (28%) veszélyként ezt az itemet.

A többi „fenyegetés” már jelentős különbségeket mutat az egyes klaszterek szerint:

- Az oktatás és egészségügy állapota miatti aggodalom mintha szinte konszenzusos lenne. Minden csoportban legalább a csoport fele választotta a legegétőbb problémák közé ezt a válaszlehetőséget. Ugyanakkor jelentős különbségeket is tapasztalunk, hiszen míg a kritikus jobboldaliak 54 százaléka jelölte meg ezt a veszélyt, addig a frusztráltaknak 77 százaléka.
- A demokratikus intézmények lebontása/korrupció első pillantásra hasonlóan konszenzusosnak tűnik. Azonban itt már erőteljesen megjelenik a politikai szimpátia hatása: az elégedett jobboldaliaknak mindössze 38%-a jelölte ezt a problémát, míg az elégedetlen baloldaliak és a frusztráltak 75, illetve 74%-a.
- Részben ehhez hasonló mintázatot mutat a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek megítélése is, azzal a különbséggel, hogy azt egyértelműen a frusztráltak csoportja tartja legnagyobb mértékben jelentős veszélynek. A bevándorlás és terrorizmus, valamint a külföldi befolyás növekedése esetén pedig pont fordított arányokat látunk: az elégedett jobboldaliak csoportjában választották ezeket a legnagyobb arányban, a frusztráltak között pedig a legkisebb mértékben. Érdekes, hogy a baloldaliab elkötelezettségű elégedetlen baloldaliak között a bevándorlást és terrorizmust az átlag fölötti mértékben jelölték (holott azt várhatnánk, hogy itt jelölik meg igazán kevesen), a kifejezetten baloldali orientációjú társadalmi egyenlőtlenségek növekedését pedig csupán az átlag körüli mértékben választották. A csak a jövőjükben bízó és a frusztráltak kevésbé fogékonyak a külföldről érkező fenyegetésekre, és inkább a nemzeti intézmények működésében látják a problémákat.

---

17 Ebben a kategóriában szerepel: az idegen, külföldi befolyás a politikára és a gazdaságra; az Európai Unió növekvő befolyása, a nemzeti szuverenitás elvesztése; külföldről anyagilag támogatott civil szervezetek.

## Felelősök

A felelősök kérdésében sokkal kevésbé mutatkoznak konszenzusosnak tűnő válaszlehetőségek. Legtöbbsen a politikai és gazdasági elitet (45%) és az Orbán-kormányt (40%) tartják felelősnek a problémákért. A többi négy csoportot jóval kevesebben, egymáshoz hasonló arányban, nagyjából a válaszadók ötöde jelölte meg (18–23%).

9. táblázat. Ön szerint az alábbi csoportok közül melyek tehetők felelőssé az előbb említett problémákért? (százalékos megoszlás)

	Politikai és gazdasági elit	Orbán-kormány	Gyurcsány és a korábbi baloldali kormányok	Bevándorlók	Nemzetközi kormányzati szervezetek	Liberálisok és Soros-szervezetek
Elégedett jobboldaliak	35	12	35	39	37	37
Kritikus jobboldaliak	42	28	19	22	26	17
Elégedetlen baloldaliak	52	40	18	25	18	12
A jövőjükben bizakodók	44	55	24	15	12	11
Frusztráltak	51	68	21	14	17	12
Összesen	45	40	23	23	22	18
N	1806	1807	1807	1809	1807	1808
sig	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Chi <sup>2</sup>	27,482	270,764	36,819	81,442	79,228	113,416

A veszélyek percepciójában azonban jelentős különbségeket találunk a klaszterek szerint. Talán Gyurcsány Ferenc és kormánya, illetve a politikai és gazdasági elit megítélése ingadozik legkevésbé. Gyurcsány és a korábbi kormányok esetében 18 és 35%, míg a politikai és gazdasági elit esetében 35 és 51% között változik azoknak az aránya, akik felelősként jelölték ezt a szereplőt. Gyurcsány Ferencet és a korábbi baloldali kormányokat az elégedett jobboldaliak, a politikai és gazdasági elitet pedig a frusztráltak és az elégedetlen baloldaliak (51 és 52%) tartják leginkább felelősnek.

Az Orbán-kormány felelősségének megítélése a leginkább polarizált: míg az elégedett jobboldaliak csupán 12%-a, addig a frusztráltak több, mint kétharmada jelölte meg Orbán Viktort és kormányát, mint a problémák fő felelősét. Ebben a tekintetben a kritikus jobboldaliak inkább az elégedett jobboldaliakhoz közelítenek, míg a csak a jövőjükben bízók a frusztráltak csoportjához. Érdekes módon az elégedetlen baloldaliaknak csupán 40%-a jelölte Orbán Viktort és kormányát, mint a fenyegető jelenségekért felelős szereplőt.

A bevándorlók megítélése éppen ellentétes tendenciát mutat: az elégedett jobboldaliak között jelölték meg a legtöbben (39%), a frusztráltak között pedig a legkevesebben (14%). Érdekes, hogy a kritikus jobboldaliak ebben az esetben közelebb állnak az elégedetlen baloldaliakhoz, akik valahol középen helyezkednek el: negyedük jelölte meg a bevándorlókat a problémák forrásaként.

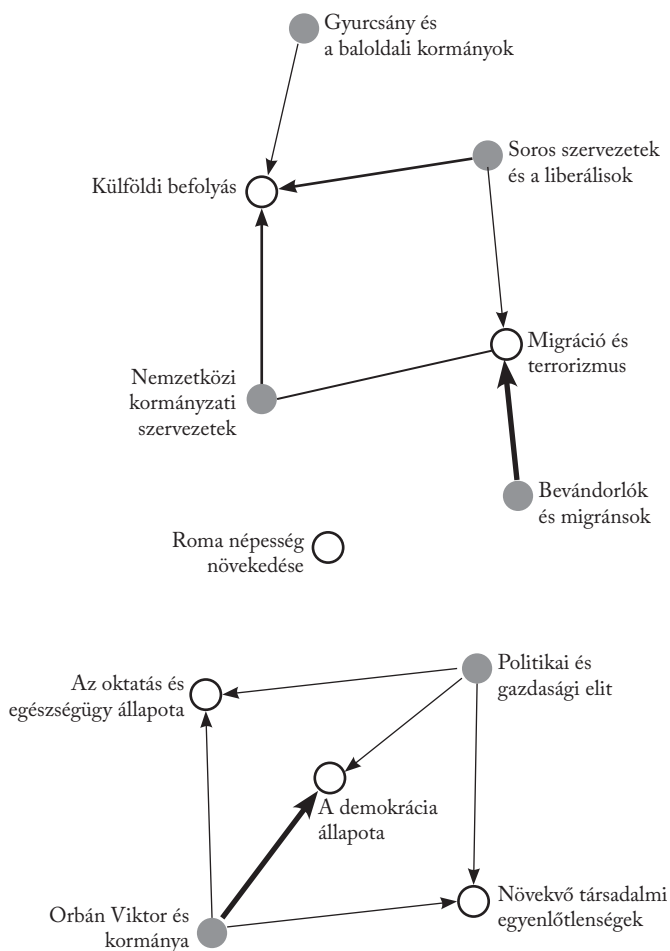
A nemzetközi kormányzati szervezetek és a liberálisok, illetve Soros György támogatta szervezetek megítélése hasonló képet mutat: legtöbben az elégedett jobboldaliak között jelölték meg felelősként ezeket a csoportokat, legkevesebben pedig a csak a jövőjükben bízóknak között. Lényeges különbség, hogy míg a nemzetközi szervezeteket az elégedetlen baloldaliaknak is 18, és a frusztráltaknak is 17 százaléka jelölte meg, a liberálisok és a Soros támogatta szervezetek esetében ez az arány csupán 11–12% mindkét csoportban. A kritikus jobboldaliak mindkét esetben az elégedett jobboldaliak és a többiek között helyezkednek el, azonban a nemzetközi szervezeteket inkább jelölték, mint a liberálisokat és a Soros György támogatta szervezeteket.

Talán már a leíró statisztikákból is gyanítható, hogy az észlelt fenyegetésekkel erősen összefügg az, hogy kit tartanak felelősnek a problémákért. A különböző itemek közös jelölésének esélye alapján két csoportba szerveződnek a válaszlehetőségek (3. ábra). Kirajzolódik egy egyértelműen a külső tényezőkre és nemzetközi befolyásra fókuszáló tényezőcsoport. Ebben a migráció, a terrorizmus és a külföldi befolyás jelenti a fenyegetéseket, és a nemzetközi szereplők, a baloldali kormányok, a liberálisok és a Soros György által támogatott szervezetek a felelősök ezekért.

A másik csoport a bel- és közpolitikai veszélyeket hangsúlyozza, és az elitet teszi felelőssé. Ebben a csoportban a fenyegetést az oktatás és az egészségügy állapota, a demokratikus intézmények lebontása és a korrupció, illetve a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek jelentik, míg a felelősöket az Orbán-kormányban, a politikai és gazdasági elitben látják a válaszadók. Az egyetlen „fenyegetés”, ami kimarad a csoportokból, a „roma/cigány népesség növekedése”. Ez nem is meglepő, hiszen ennek választása nagyjából ugyanolyan arányban volt jellemző mindegyik érték-klaszterre.

Ha a politikai kommunikációs elemek valóban jelentős identifikációs funkcióval bírnak, akkor azt feltételezhetjük, hogy a fenyegetettség-érzés és az ellenségek erősen összefüggnek a politikai vezetők megítélésével. Az eddig bemutatott adatok egyértelműen ebbe az irányba mutatnak. Azt feltételezhetjük, hogy a külföldi veszélyeket hangsúlyozó csoportból választó válaszadók inkább hasznosnak tartják Orbán Viktor munkáját és károsnak a baloldali vezetők tevékenységét, míg a demokráciát, oktatást, egészségügyet féltő csoportból választó válaszadók éppen fordítva fognak eljárni.

3. ábra. A veszélyek és ellenségek csoportjai (szürke kör – ellenség, üres kör – veszély)



Mindennek vizsgálatához egyszerűen megszámoztuk, hogy egy-egy válaszadó hány elemet jelölt meg az egyik vagy másik csoportból. Ez két külön változót eredményezett: a külföldi veszélyeket és baloldali, liberális ellenségekkel hangsúlyozó változón 0 és 6, a demokráciát, oktatását és egészségügyet féltő és az eliteket okoló változón 0 és 5 közötti értéket foglalhattak el a válaszadók (0-át, ha egyet sem választott az adott csoportból és 5-öt vagy 6-ot, ha csak az adott csoportból jelölt meg elemeket).

A két változó együttes hatását a politikai vezetők megítélésére regressziós modellben vizsgáltuk meg. Az eredményeket a 10. táblázatban mutatjuk be.



10. táblázat. Az ellenségek és veszélyek csoportjai és a politikai vezetők megítélésének összefüggései (lineáris regresszió,  $\beta$ -értékek)

	Orbán Viktor megítélése	Gyurcsány Ferenc megítélése	Vona Gábor megítélése	Botka László megítélése
A veszélyek és ellenségek külföldi és baloldali csoportja	0,163**	-0,21**	0,065**	-0,179**
A veszélyek és ellenségek a kormányra, az elite és a nemzeti intézményekre fókuszáló csoportja	-0,319**	0,012	0,005	0,125**
R <sup>2</sup>	18,9%	4,6%	0,3%	7,5%

Az eredmények részben igazolják a várakozásokat, hiszen Orbán Viktor megítélésakor tökéletesen működnek: minél inkább a külföld, a baloldal és a liberálisok jelentik a veszélyeket és ellenségeket, annál inkább pozitív Orbán tevékenységének megítélése, míg minél több elemet választ a másik csoportból valaki, annál negatívabban nyilatkozik a kormányfőről. Különösen ez utóbbi tűnik erőteljes hatásúnak, a  $\beta$  értéke kétszer akkora, mint az előbbié. A két változó együttes magyarázóereje nagyon erős, majdnem 19%.

A többi vezető esetében azonban felemás eredményre jutunk. A külföldi veszélyeket hangsúlyozó tényezőcsoport többé-kevésbé a várakozásainknak megfelelően működik, azaz minél inkább ebből válogat valaki, annál negatívabban ítéli meg Gyurcsány Ferenc és Botka László tevékenységét, és kedvezőbben Vona Gáborét. A másik változó azonban csak Botka László esetében működik a vártan megfelelően, sem Vona, sem Gyurcsány esetében nem találunk szignifikáns összefüggést. A modellek magyarázóereje is alacsonyabb: Vona esetében gyakorlatilag elhanyagolható, Gyurcsány esetében 4,6, míg Botkánál 7,5%.

Összességében azt tapasztaltuk, hogy az észlelt veszélyek és ellenségek jelentős különbségeket mutatnak a klaszterek szerint. Egyértelműen az elégedett jobboldaliek körében a leginkább elfogadott a kormányzati, illetve a Fidesz–KDNP által sugallt veszély- és ellenségkép konstrukció, ami a külföldi veszélyeket és szereplőket hangsúlyozza és ehhez kapcsolja a liberális és baloldali belpolitikai ellenfeleket. A legkevésbé a frusztráltak és a csak a jövőjükben bízók tartják jelentősnek ezeket a veszélyeket és ellenségképeket. Ezek a csoportok az oktatás és egészségügy, valamint a korrupció miatt aggódnak a leginkább, amiért egyformán okolják az Orbán-kormányt és a tágabb politikai és gazdasági elitet.

Leginkább az Orbán Viktor vezette politikai csoportosulás esetében működik jól az ellenségek és veszélyek identifikációs szerepe. Orbán valóban megosztó politikus, az, hogy milyen veszélyeket észlel valaki és kit tart ezekért felelősnek, egyértel-

műen összefügg azzal, hogy mit gondol a miniszterelnök tevékenységéről. Ugyanakkor egyetlen más politikus sem képes ilyen erős integratív és identifikációs szerepre. Míg az Orbán vezette közösség jól integrálnak tűnik a vezető, az ellenségképek és a veszélyek által, addig a kormányzatot negatív színben látó klaszterek esetében valószínűleg negatív identifikációról beszélhetünk. Az Orbán-kormány, illetve a politikai és gazdasági elit, mint a problémák fő forrása, a demokrácia és korrupció, az oktatás és egészségügy problematikái egyelőre nem képesek közösségteremtő erőként működni, feltehetően azért, mert valóban hiányzik az a politikai aktor, amelyik politikai közösséggé kovácsolná ezeket a csoportokat.

## KONKLÚZIÓ

Tanulmányunk célja annak elemzése volt, hogy milyen tényezők járulnak hozzá a társadalom politikai integrációjának működéséhez. Az tapasztaltuk, hogy a társadalmi struktúrával, rétegződéssel foglalkozó modellek és a hagyományos szociodemográfiai tényezők egyike sem kifejezetten alkalmas a politikai jellegű dimenziók, elsősorban az értékrend magyarázatára. Úgy véltük, hogy érdemes elgondolkodnunk a társadalmi struktúra, rétegződés és politikai rendszer kapcsolatának viszonyán. Míg korábban azt feltételeztük, hogy lényegében a struktúra határozza meg a politikát, a fentebb leírtak azt jelzik, hogy a politikai rendszer hatása a társadalom szerveződésére legalább ennyire fontos lehet. Tanulmányunkban ezt a gondolatot ellenőriztük. Célunk elsősorban az volt, hogy érzékeltesük a politikai rendszer integrációs jelentőségét, és bemutassuk az ilyen irányú elemzésben rejlő potenciált. Azt feltételeztük ezért, hogy a politikai integráció során önálló, csak a politikával összefüggő magyarázatokat kell keresni, amelyekben az elsődleges szerep a politikai aktoroké és a politikai kommunikációé, amelyek az értékrendre és közösségi identitásra gyakorolt hatáson keresztül járulnak hozzá a politikai csoportok, közösségek létrejöttéhez.

Bartolini és Mair politikai törésvonalakra vonatkozó koncepciójának megfelelően az értékrendet, az identitást és az önképet is bevonjuk az egyének politikai integrációs csoportjaiba. Ennek érdekében klaszterelemzést végeztünk. A hat változó bevonásával lefuttatott klaszterezési eljárás eredményeképpen egy öt csoportból álló eredményt fogadtunk el. Az öt csoport közül a két leginkább markáns csoport a mindennel elégedett és bizakodó *elégedett jobboldaliak* és a minden területen elégedetlen vagy pesszimista *frusztráltak* csoportja. A másik három csoport átlagos pozíciója a hat tényező mentén jellemzően e kettő között helyezkedik el. Az elégedett jobboldaliak érdeklődnek leginkább a politikai és közéleti kérdések iránt. A *kritikus jobboldaliak* hasonlítanak az előző csoportra, de csupán átlagos szinten érdeklődnek a politikai és közéleti kérdések iránt, az intézményekkel szemben óvatossak és a demokráciával is talán inkább elégedetlenek.

Az *elégedetlen baloldaliak* elsődleges megkülönböztető jellemzője az, hogy a bal-jobb skálán inkább a baloldalon helyezkednek el. A baloldali orientációnak ellentmond, hogy ez a csoport tűnik a leginkább hagyománykövetőnek és kockázatkerülőnek. A *csak a jövőjükben bízók* csoportja már jóval elégedetlenebb, mint a korábbi három csoport. Lényegében teljesen bizalmatlanok a politikai intézményekkel szemben, elégedetlenek a demokráciával és csupán átlagos politikai-közéleti érdeklődést mutatnak. A frusztráltak csoportja a politikai rendszerrel elégedetlen, a politikai kérdések iránt kevés érdeklődést mutat, és magát a centrum baloldalán helyezi el. Az elégedetlen baloldaliak után a második leginkább kockázatkerülő és hagyománykövető csoport. Szociodemográfiai dimenziók alapján a frusztráltak csoportja van a legrosszabb helyzetben: ebben a csoportban magas a munkanélküliség, a munkaerőpiacról kiszoruló és az alacsony végzettségűek aránya. Az elégedett jobboldaliak, a kritikus jobboldaliak és csak a jövőjükben bízók között csupán az anyagi helyzet tekintetében találunk kisebb különbségeket, egyébként szociodemográfiai helyzet szempontjából hasonló karakterisztikájú csoportokról van szó: fiatal-középkorú, jó munkaerő-piaci pozícióval és átlagosnak vagy annál magasabbnak megfelelő végzettséggel rendelkező csoportokról van szó.

Az egyes klasztercsoportoknak igen változatosak a politikai preferenciái. Az elégedett jobboldaliak 68 százaléka a Fidesz–KDNP támogatója. Egy politikailag erősen involválódott, Fidesz körül szerveződő csoportról van szó, amely roppant egységesnek, tömbszerűnek tűnik. A kritikus jobboldaliak vonatkozásában nincs egy párt, amely minden szempontból uralná a klasztert, ugyanakkor a Jobbik támogatottsága ebben a klaszterben a legmagasabb. A legbaloldalibb (és legidősebb) csoport az elégedetlen baloldaliaké, akiknek nem egy, hanem két, az átlagosnál jóval nagyobb mértékben támogatott pártja van, az MSZP és a DK. A jellegzetesen budapesti és fiatal túlsúlyú, jövőjükben bizakodók klasztere talán a legérdekesebb abból a szempontból, hogy egyetlen hagyományos parlamenti pártnak sincs az átlagot érdemben meghaladó támogatottsága körükben. A mindennel elégedetlenek körében a legmagasabb a DK, relatíve magas az MSZP támogatottsága.

Vizsgálatunk második részében azt elemeztük, hogy a politika milyen eszközökkel próbálja a politikai közösségeket integrálni. A szakirodalom alapján úgy véltük, hogy a politika egyrészt felkínál olyan vezetőket, helyenként vezéreket, akik mögé fel lehet sorakozni, és akik képesek az egyének társadalmi identitását megalapozni, másrészt a vezérek és a vezérek által irányított pártok megfogalmazzák azokat a témákat, ügyeket, problémákat és veszélyeket, azaz törésvonalakat, amelyek fontosak lehetnek az egyének éppúgy, mint a politikai közösségeknek. Végül pedig olyan ellenség(kép)eket gyárt, amelyekről – alapvetően kommunikációs eszközök segítségével – megvédi a tábor integritását.

A négy vizsgált politikai vezető tevékenységét alapvetően rossznak ítéli a magyar társadalom. A teljes mintában hármas körül mozog Orbán Viktor, Gyurcsány Ferenc, Vona Gábor és Botka László megítélése is, ami arra utal, hogy a magyar állampolgárok jellemzően károsnak tartják a tevékenységüket. Az elégedett jobboldaliak csoportjában egyértelműen Orbán Viktor megítélése a legjobb. Ő az egyetlen a négy politikus közül – ebben az egyetlen csoportban –, aki a semleges középértéknél jobb értékelést kapott. Gyurcsány Ferenc, mint vezéralak, bár mutat karizmatikus jelleget, a leginkább káros hatásúnak ítélt politikai vezető, aki viszont egyetlen klaszter esetében sem integrál.

A társadalomra leselkedő veszélyek közül a mintában legtöbben az oktatás és egészségügy állapotát jelölték meg, rögtön ezután pedig a demokratikus intézmények lebontása és a korrupció veszélycsoportja következett. Majdnem a válaszadók fele jelölte a bevándorlás és terrorizmust, mint az országot leginkább veszélyeztető tényezőt, és hasonló mértékben ítélték fontosnak a növekvő társadalmi egyenlőtlenségeket. A külföldi befolyást 30 százalék ítélte fontos problémának, míg a roma/cigány népesség növekedését a válaszadók ötöde jelölte.

Az észlelt fenyegetésekkel erősen összefügg az, hogy kit tartanak felelősnek ezekért. A veszélyek és az ellenségek észlelésében jelentős különbségek mutatkoznak a klaszterekben. Egyértelműen az elégedett jobboldaliak körében a leginkább elfogadott a kormányzati, illetve a Fidesz–KDNP által sugallt veszély- és ellenségkép-konstruktum, ami a külföldi fenyegetettséget és szereplőket hangsúlyozza, és ehhez kapcsolja a liberális és baloldali belpolitikai ellenfeleket. A legkevésbé a frusztráltak és a csak a jövőjükben bízók tartják fontosnak ezeket a veszélyeket és ellenségképeket. Ezek a csoportok az oktatás és egészségügy és a korrupció miatt aggódnak a leginkább, amiért egyformán okolják az Orbán-kormányt és a tágabb politikai és gazdasági elitet.

Leginkább az Orbán Viktor vezette politikai csoportosulás esetében működik jól az ellenségképek és veszélyek identifikációs szerepe. Orbán valóban megosztó politikus, és hogy milyen veszélyeket észlel valaki és kit tart ezekért felelősnek, egyértelműen összefügg azzal, hogy mit gondol a miniszterelnök tevékenységéről. Ugyanakkor egyetlen más politikus sem képes ilyen erős integratív és identifikációs szerepre. Míg az Orbán vezette közösség jól integráltnak tűnik a vezető, az ellenségképek és a veszélyek által, addig a kormányzatot negatív színben látó klaszterek esetében valószínűleg negatív identifikációról beszélhetünk.

Elemzésünk alapján a magyar társadalom politikai integrációja felemás képet mutat. A társadalom nagy része számára nincsenek olyan – általunk vizsgált – dimenziók, amelyek nagyon erőteljes hatással lennének a politikai identifikációjukra. Nem a vezetők, hanem egy kiemelkedő vezér integrál, de ő is csak a saját táborát, jelen esetben az elégedett jobboldaliakat. Az elégedett jobboldaliak az egyetlen olyan markáns klasz-

ter, amely klasszikus értelemben pilléresedett, erősen integrált, kifelé zárt, befelé pedig teljesen homogén politikai közösség, amelynek élén egy karizmatikus vezér, Orbán Viktor áll. A többi politikai csoport nem mutat olyan markáns jegyet, mint az elégedett jobboldaliak. Úgy találtuk, hogy az elégedett jobboldaliak kivételével inkább elitellesség uralkodik a klaszterekben, és ennek eredményeként nem találják az egyének a számukra vonzó politikai vezetőt/vezért, aki képes lenne értékeiket, érdekeiket megfelelően artikulálni. A kétségtelenül meglévő elégedetlenség azonban nem hoz létre világos határokkal rendelkező politikai közösségeket, inkább egyfajta elidegenedésről, mint aktív, cselekvő típusú magatartásról beszélhetünk. Több klaszter esetében azonosítható a politika dezintegrációs hatása, illetve a hatalom által pacifikált jelleg is. Ezekben az esetekben úgy tűnik, hogy a politika elutasítása két lehetséges utat nyit az érintettek számára. Egyrészt a kivonulást, ami a fiatal és képzett rétegek számára egyet jelenthet a tényleges, országhatáron kívüli munkavállalással, esetleg letelepedéssel, míg más, alacsonyabb státusú csoportoknál a teljes apolitikussá válást. Ezekben a csoportokban az örök elégedetlenség párosul a tökéletes passzivitással, de ez az elégedetlenség nem csatornázható be az ellenzéki pártok számára, sőt egyetlen politikai közösség számára sem. Vannak ugyanis a mindenkori hatalom kezében olyan redisztribúciós mechanizmusok, amelyekkel ezeket az elégedetlen, de politikailag passzív csoportokat egy adott, politikailag feszült pillanatban mindig pacifikálni lehet.

## HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (2012). Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovács I. – Dupcsik cs. – P. Tóth T – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum-MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 343–356.
- Angelusz R. – Tardos R. (2003) Miért mennek el mégis? *Századvég*, 4, 3–31.
- Angelusz R. – Tardos R. (2011) Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciáspirál. In Tardos R. – Enyedi Zs. – Szabó A. (szerk.) *Résztétel, képviselet, politikai változás*. DKMKA, Budapest, 347–282.
- Benford, R. D. – Snow, D. A. (2000) Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment. *Annual Review of Sociology*, 26, 611–639. DOI: 10.2307/223459.
- Berkowitz, L. (1994) Is Something Missing? In Huesmann, L. R. (szerk.) *Aggressive Behavior. Current Perspectives*. Springer, 35–57.
- Bornschier, S. (2009) Cleavage Politics in Old and New Democracies. *Living Reviews In Democracy*, 11–13.
- Dalton, R. J. (1996) Political Cleavages, Issues, and Electoral Change. In LeDuc, L. – Niemi, R. G. – Norris, P. (szerk.) *Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspective*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 319–342.
- Deegan-Krause, K. (2007) New dimensions of political cleavage. In Dalton, R. – Klingemann, H.-D. (szerk.) *Oxford handbook of political behaviour*, Oxford University Press, 538–556.
- Enyedi Zs. (2004) A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. *Századvég, Új Folyam*, 33, 5–26.
- Fergusson, L. – Robinson, J. A. – Torvik, R. – Vargas, J. F. (2014) The need for enemies. *The Economic Journal*, 126(593), 1018–1054. DOI: 10.1111/eoj.12174.
- Franklin, M. N. (1992) The decline of cleavage politics. In Franklin, M. N. – Mackie, Th. – Valen, H. *Electoral change: Responses to evolving social and attitudinal structures in western countries*, 383–405.
- Gerő M. – Hajdu G. (2015) Az egyéni kapcsolathálók nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4, 12–33.
- Gerő M. – Szabó A. (2015) *Politikai tükrök. Jelentés a magyar társadalom politikai gondolkodásmódjáról, politikai integráltságáról és részvételéről, 2015*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Inglehart, R. (1984) The changing structure of political cleavages in western society. In Dalton, R. J. – Flanagan, S. C. – Beck, P. A. *Electoral change in advanced industrial democracies: realignment or dealignment*, 25–69.
- Inglehart, R. F. (2008) Changing values among western publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, 31(1–2), 130–146.
- Kern T. – Szabó A. (2011) A politikai közéleti részvétel alakulása Magyarországon, 2006–2010. In Tardos R. – Enyedi Zs. – Szabó A. (szerk.) *Résztétel, képviselet, politikai változás*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja; Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet, Budapest, 17–56.

- Kiss B. (2013) Érzelmek és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle*, XXII/3, 7–28.
- Kiss B. (2015a) Integráció és politika. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 84–104. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.3.84.
- Kiss B. (2015b) Elfogultság és közöny. A politikai vezérek integrációs és dezintegrációs teljesítménye Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4, 89–107. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.4.89.
- Kiss B. (2015c) Politikai közösség kilencven perc alatt. *Politikatudományi Szemle*, XXIV/2, 57–87.
- Kiss B. (2016) Orbán, Vona, Gyurcsány. Politikai vezetők integrációs tevékenysége a migrációs válság idején. *Politikatudományi Szemle*, XXV/3, 10–32.
- Kovács I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmoდეlljei. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 4–27.
- Kovács I. – Kristóf L. (2012) Elit és társadalmi integráció. In Kovács I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) – Argumentum.
- Körösenyi A. (2015) A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In Körösenyi A. (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. OSIRIS – MTA TK PTI, Budapest, 401–422.
- Körösenyi A. – Hajdú A. – Ondrő P. (2015) Politikai vezetők: kormányfői karrier és teljesítmény. In Körösenyi A. (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. OSIRIS – MTA TK PTI, Budapest, 34–58.
- Körösenyi A. – Patkós V. (2015) Liberális és illiberális populizmus. Berlusconi és Orbán politikai vezetése. *Politikatudományi Szemle*, XXIV/2, 29–54.
- Kriesi, H. (1998) The transformation of cleavage politics: The 1997 Stein Rokkan lecture. *European Journal of Political Research*, 33(2), 165–185.
- Martin, L. S. – Rokkan, S. (1967) Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments. An introduction. In *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York, The Free Press, 1–64.
- Oppenheimer, L. (2006) The Development of Enemy Images: A Theoretical Contribution. *Peace and conflict: journal of peace psychology*, 12(3), 269–292.
- Ost, D. (2004) Politics as the Mobilization of Anger: Emotions in Movements and in Power. *European Journal of Social Theory*, 7(2), 229–244.
- Róbert P. – Papp Zs. (2012) Kritikus választás? Pártos elkötelezettség és szavazói viselkedés a 2010-es országgyűlési választáson. In Boda Zs. – Körösenyi A. (szerk.) *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 41–63.
- Róna, D. (2008) A törésvonal fogalma a politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, XVII/4, 121–144.
- Schmitt, C. (2008) *The concept of the political. Expanded edition*. University of Chicago Press.
- Silverstein, B. (1989) Enemy images: The psychology of US attitudes and cognitions regarding the Soviet Union. *American Psychologist*, 44(6), 903–913.
- Szabó A. (2015) A választók. In Körösenyi A. (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. OSIRIS – MTA TK PTI, Budapest, 279–305.



- Szabó A. – Oross D. (2016) A politikai rendszerintegrációt befolyásoló tényezők. *Politikatudományi Szemle*, XXV/3, 59–84.
- Szabó G. (2016). Politikai kommunikáció és közösség. *Politikatudományi Szemle*, XXV/1, 29–47.
- Szabó G. – Bene M. (2015) Média és integráció. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4, 67–88. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.4.67.
- Szabó G. – Bene M. (2016) Széttöredezett vagy összekapcsolódó? A magyar médianyilvánosság hálózatszerkezete három eset tükrében. *Politikatudományi Szemle*, XXV/3, 33–58.
- Szabó M. (2004) *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Tóka G. (2006) Vezérek csodálói. A magyar választói magatartás nemzetközi összehasonlításban. In Karácsony G. (szerk.) *Parlamenti választás 2006*. DKMKA, Budapest, 17–57.
- Weber, M. (1995) A politika mint hivatás. In Weber, M. *Tanulmányok* (Ford. Erdélyi Á. – Wessely A.). Osiris Kiadó, Budapest.